TussenRuimte

MISSIONAIR • INTERCULTUREEL • VERBINDEND

RELIGIEUS LEIDERSCHAP IN HET PUBLIEKE DOMEIN

2017 | 2

HANDELINGEN

Tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap

- *Hét landelijke vaktijdschrift voor praktische theologie en praktische religiewetenschap; verschijnt vier keer per jaar*
- *U blijft op de hoogte van lopend onderwijs en onderzoek op terreinen van geloof, spiritualiteit, zingeving, levensoriëntatie en gemeenschapsvorming*
- ***Handelingen** analyseert relevante thema's, vragen en problemen in werkvelden van kerk, zorg, onderwijs, justitie en bestuur*
- *Op handelingen.com vindt u beeldmeditatie, achtergrondartikelen en literatuurberichten*

Word NU abonnee en profiteer van een aantrekkelijke korting:

- Een jaarabonnement (4 nummers) kost € 48,50. Wordt u **NU** lid, dan ontvangt u het eerste nummer **GRATIS**
- Voor een proefabonnement (2 nummers) betaalt u slechts € 18,50
- Een studentenabonnement kost € 26,50
- U kunt ook een proefabonnement **CADEAU** geven
- Mail naar abonnementen@kok.nl

Genoemde prijzen en aanbiedingen geldig in Nederland t/m 31 december 2017

kok.nl

uitgeverij KOK

handelingen.com

INHOUD

TR

3 Van de redactie

15 Gastcolumn

33 Was getekend

39 Gastcolumn

50 Beeldmeditatie

52 Impressies

57 Kunst en cultuur
- *Film*
- *Muziek*
- *Boeken*
- *TR-tips*

62 Agenda

64 Vooruitblik

4 REPORTAGE | Terry Revollido
Drievoudige roeping voor Filipijnse geestelijke leiders

9 ONDERZOEK | Ruben van de Belt
De innerlijke stilte bewaren
Geraakt door het spirituele leiderschap van Dag Hammarskjöld

16 REFLECTIE | Joke van Saane
Geloof in leiderschap

21 PORTRET | Edwin Alexander Villamil Morea
Evangelisch leiderschap en het vredesreferendum in Colombia

27 ONDERZOEK | Annemarie Foppen
Kerkelijke leiders en externe uitdagingen

34 PASTORS IN BEELD | Ron van der Spoel
'Een goede herder geeft zijn leven voor de schapen'
Visie en identiteit in een context van vervolging

40 PORTRET | Peter-Ben Smit
Literair leiderschap?
Helden en heiligen bij pastoor Engelbertus Lagerweij in 1940 en 1941

45 PERSPECTIEF | Leon van den Broeke
Stabiel leiderschap in tijden van turbulentie en transitie

TussenRuimte
missionair • intercultureel • verbindend

jaargang 10 | nummer 2 | juni 2017
ISSN 0165-988X

TussenRuimte is een kwartaaltijdschrift voor missionaire en interculturele theologie dat verschillende christelijke stromingen verbindt en samengesteld wordt door een Nederlands-Belgische redactie.

TussenRuimte doet verslag van missionaire initiatieven, in woord en daad, lokaal en wereldwijd. Het tijdschrift wil vanuit het christelijk geloof inspireren en reflecteren op religies en culturen, met de bedoeling steeds opnieuw een proces van verstaan op gang te brengen. Zo kan ruimte ontstaan voor de betekenis van het evangelie in onze tijd.

TussenRuimte is een uitgave van de Nederlandse Zendingsraad (NZR) in samenwerking met MissieNederland, Prisma, de Verenigde Protestantse Kerk in België en Uitgeverij Kok in Utrecht.

© 2017 Uitgeverij Kok en de redactie van *TussenRuimte*
Overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Redactieraad
Namens de NZR: Foka van de Beek, Arjan Hilbers, Gerrit Noort, Hans de Wit
Namens MissieNederland: Loeki van der Laan, Evert van de Poll, Bernhard Reitsma
Namens Prisma: Aldwin Geluk, Henk Jochemsen

Omslagfoto: Spreeuwenzwerm boven Brighton Pier, Zuid-Engeland, een halfuur voor zonsondergang, januari 2016

Redactie
Jacoline Batenburg, Foka van de Beek (hoofdredacteur), Annemieke van den Berg, Piet Both, Laura Dijkhuizen, Peter-Ben Smit, Joshi van Veen, Chris Vonck, Wilma Wolswinkel

Eindredactie
Marieke van der Giessen-van Velzen | Redactie.AMG

Redactieadres
TussenRuimte
Nederlandse Zendingsraad
Hoofdstraat 51
3971 KB Driebergen
T (0343) 745 245
E tussenruimte@zendingsraad.nl
W zendingsraad.nl/tussenruimte

Foto's en illustraties
Kevin Meredith (omslag), Bullit Marquez/AP (7), UN Photo/AF (10), Aftonbladet.se (12), Helene Sturefelt (13), www.beleefbenedictus.nl (18-19), infobae.com (22) Reaccion Informativa (25), jairobenal.com (26), Andrey Pavlov/Shutterstock.com (29), Vimeo/Christianity Today (36), Kerk in Actie (38), Verkeersbureaus.info (42), www.amazinggrace.ie (48), Jacques de Thézac/fr.wikipedia.org (58), Kors Peilman (62-63), Kors Peilman (62-63)

Basis-layout
Peter Slager | Garage bno

Abonnementenadministratie
VBK | media, abonnementen
Postbus 13288
3507 LG Utrecht
T 088 – 700 2780 (09.00-12.00)
E abonnementen@kok.nl

Abonnementen
Een jaarabonnement in Nederland kost € 44,50;
in het buitenland € 52,00. Studentenabonnement: € 29,00.
Losse nummers: € 11,50 (exclusief porto).
Proefabonnement van twee nummers: € 16,50.
Het abonnementsjaar loopt van januari tot en met december. Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, tenzij minimaal drie maanden voor het einde van de abonnementsperiode schriftelijk is opgezegd. Adreswijzigingen graag drie weken voor de ingangsdatum schriftelijk doorgeven.

Deze uitgave is gedrukt op papier van verantwoorde herkomst.

Religieus leiderschap in het publieke domein

Nieuwe tijden stellen nieuwe vragen aan leiders, of ze nu burgemeester, bedrijfsleider of voorganger zijn. De mondige burger, werknemer en gelovige neemt niet snel meer iets aan op gezag. Je kunt dit het volwassen worden noemen van democratie, organisatie en geloofsgemeenschap, maar het stelt leiders, in het bijzonder religieuze leiders, wel voor een aantal uitdagingen. Niet alleen hebben zij te handelen met vraagstukken waar hun collega-leiders ook tegenaan lopen, zij moeten zich tevens verhouden tot religie en de veranderende plek die geloof en godsdienst vandaag de dag in het publieke domein innemen. De wereld lijkt soms weer 'betoverd', maar als puntje bij paaltje komt zijn het romanschrijvers en zangers die in talkshows 'duiding' komen geven.
En dan hebben we het nog niet eens over de uitdagingen die in elke omgeving anders zijn: loopt de kerk van de voorganger leeg? Worden gelovigen vervolgd om hun geloof ? Of probeert de geloofsgemeenschap bij te dragen aan een verzoeningsproces?

Deze uitgave van *TussenRuimte* wil de volgende vragen nadrukkelijk stellen. Wat gebeurt er met religieus leiderschap als de voorganger het publieke domein betreedt? Welke rol krijgt de kerk te midden van strijdende groepen? Hoe wordt de voorganger gesteund door wetgeving?
Vanuit verschillende perspectieven kijkt dit nummer naar de thematiek. Van meer bezinnende en theoretische artikelen tot een concrete verkenning van een specifieke context. Dat laatste wordt gedaan door in te zoomen op de Filippijnen, Colombia, Zuid-Afrika, de vervolgde kerk in het Midden-Oosten en Brazilië. Daarbij komen onderwerpen als mannelijk en vrouwelijk leiderschap, gewapende conflicten, vraagstukken rondom de diverse gender-identiteiten en de opleiding van leiders ter sprake. Het resultaat is een gevarieerd nummer, waarmee een bijdrage wordt geleverd aan het voortdurend herijken van de plaats van religieus leiderschap in de publieke ruimte.

— Ruben van de Belt en Annemarie Foppen, themaredacteuren

Drievoudige roeping voor Filipijnse geestelijke leiders

De bijna vierhonderd jaar durende koloniale overheersing van de machten Spanje en de Verenigde Staten van Amerika heeft in de Filipijnen diepe religieuze en politieke sporen getrokken. In de jacht op 'goud, peper en de ziel' bedienden kolonisators zich van het kruis en het zwaard, de Bijbel en het geweer. Leven onder koloniaal bestuur heeft in hoge mate de humaniteit en identiteit van het Filipijnse volk bepaald. De slavernij en dienstbaarheid waaronder men gebukt ging, heeft tevens geleid tot een worsteling om zich hiervan te bevrijden en de Filipijnen om te vormen tot de eerste christelijke natie in Azië.

Als eersten in Azië hebben de Filipijnen zich op revolutionaire wijze weten te verweren tegen de koloniale machten. Ze hebben zichzelf bevrijd en hun land tot republiek uitgeroepen. Voor het eerst ook in Azië diende een regering zich te houden aan een grondwet. Waarschijnlijk trad hier ook de eerste breuk op met de Rooms-Katholieke Kerk. Op een uitzonderlijke manier koos een eerste georganiseerde arbeidersbeweging voor een politieke en religieuze onafhankelijkheid bij de oprichting van de Iglesia Filipina Independiente (IFI). Deze kerk werd in 1902 uitgeroepen op een vergadering van de vakbond Union Obrera Democratica en heeft zichzelf verstaan als de voortzetting van de Filipijnse revolutionaire beweging van de late negentiende eeuw.[1]

Elite-opstand

Jammer genoeg heeft de beweging voor radicale verandering in de samenleving – aan het eind van de negentiende eeuw en ook kort na de Tweede Wereldoorlog, allebei gekenmerkt door gewapend verzet, oorlog en verkiezingen – niet veel veranderd in de armoedige omstandigheden waarin de meerderheid van de bevolking leeft. Dat ligt niet aan de idealen van het streven naar vrijheid, solidariteit en welvaart, maar meer aan de persoonlijkheden en belangen van hen die leiding geven die het bereiken van deze doelen in de weg staan. De geschiedenis van de politiek in de Filipijnen laat zien dat juist zij die het gemaakt hebben evenals machtige zakenlieden die alles onder controle hebben, steeds weer voor belangrijke politieke posities worden gekozen.
Het waren de *ilustrado*, de elite tijdens de laatste decennia van de Spaanse overheersing, die leiding gaven aan de opstand tegen Spanje in 1898 en daarna aan de macht bleven. Na de oorlog tegen de Verenigde Staten

van Amerika in 1902 kwam een elite van landeigenaren en kapitalisten aan de macht. Geweld, wapens en goud werden ingezet in tijden van verkiezingen om structuren die de belangen van de rijken overeind hielden te beschermen en te garanderen. Deze onrechtvaardige sociale omstandigheden bereikten hun dieptepunt onder het dictatoriale en militaire regime van president Marcos, dat corruptie bevorderde en tot 1986 ondersteund werd door de Verenigde Staten.

'People Power'

Ook na het regime van Marcos gaat het populaire gezegde op, toegeschreven aan G. Santayana: 'Waar de geschiedenis vergeten wordt, is men gedoemd deze te herhalen.' Dictator Marcos, 'marionet van de Verenigde Staten' volgens de progressieven, werd in februari 1986 afgezet door de vreedzame People Power Revolution, de beweging die de macht terug wilde geven aan het volk. Voor het eerst kwamen meer dan een miljoen mensen op de been, die zich verzamelden op een van de grote boulevards in Manilla en een ongewenste fascistische overheid naar huis stuurden. Het was de collectieve stem in een gezamenlijke actie, gesteund door de invloedrijke Rooms-Katholieke Kerk. Een enthousiaste mensenmassa, slechts gewapend met bloemen en religieuze voorwerpen, die stand hield tegenover tanks en soldaten die klaar stonden om in te grijpen. Ongelukkigerwijze werd de revolutie 'verraden', omdat de bedoelde volksregering onder Corazon Aquino, een dochter uit een invloedrijke familie, in werkelijkheid – na de boevenbende van Marcos – slechts een volgende regering bleek te zijn van en voor mensen uit de bevoorrechte klasse. Na drie onpopulaire regeringen, die men zich herinnert als honderd procent neo-liberaal, corrupt en vanwege de afrekeningen buiten alle recht om, werd in 2011 de zoon van Corazon Aquino gekozen.
President Noynoy Aquino beloofde aan iedereen vrijheid, vrede en welvaart. Maar ook al werd beweerd dat de economie groeide, de meerderheid van het volk bleef in diepe armoede gedompeld. Het bleef wachten op de beloofde vooruitgang, gemeten in termen van echt eten op tafel voor de armen. De corruptie die zijn regering in de greep hield ruïneerde de kans van zijn partij op herverkiezing.

'Er komt verandering'

Bij de laatstgehouden presidentsverkiezingen in 2016 koos het Filipijnse volk, gedesillusioneerd in de bekende partijen en niet bereid de status quo te handhaven, een onconventioneel en controversieel persoon als hoofd van de regering: de populaire burgemeester Rodrigo Roa Duterte. Hij stond bekend om zijn hardhandige oorlog tegen drugs in Davao, een stad in het zuiden van de Filipijnen, en werd door velen bewonderd om de basale voorzieningen die zijn bestuur aan het volk leverde.
Hoewel hij orde en discipline bracht en door velen gerespecteerd werd vanwege zijn rechttoe-rechtaan-relatie met de onderste lagen van de bevolking, werd hij ervan beschuldigd op grote schaal de mensenrechten te overtreden omdat hij doodseskaders aanstelden om door hem genoemde 'vijanden van de staat' om te brengen.
Zijn overwinning werd wel gezien als een

proteststem tegen de elitaire politici die in de beleving van de armen slechts uit waren op het beschermen van hun eigen belang, het handhaven van hun eigen macht en rijkdom. De Filipinos en Filipinas hebben in hun uiterste nood gekozen voor een pragmatische persoon die met ijzeren hand regeert en die op een vulgaire manier kan spreken over de president van de Verenigde Staten en over VN-vertegenwoordigers en zelfs publiekelijk in hun richting vloekt. Dit staat in schril contrast tot de vriendelijke dubbelzinnige manier van spreken van de traditionele politici, maar het is in de lijn van wat hij in zijn campagne had aangekondigd: 'Er komt verandering'.

'Dood aan criminelen'

Dutertes centrale verkiezingsbelofte 'oorlog aan verdovende middelen' heeft in de tien maanden dat hij aan de macht is al meer dan achtduizend mensen gedood, vooral hen die tot de armste der armen behoren en in tijdelijke behuizingen wonen. De overgrote meerderheid in het congres heeft al ingestemd met zijn wens om de doodstraf opnieuw in te voeren en hiermee een eerdere keuze in lijn met het internationale recht te verwerpen.
Hoewel de president met de revolutionaire beweging vredesonderhandelingen begon om een einde te maken aan de langstdurende rebellie ooit in Zuid-Oost-Azië, luisterde hij ook naar de haviken in het militaire apparaat. Op een gegeven moment besloten zij tot het doden van deze 'terroristen', waarbij burgerslachtoffers voor lief genomen worden.
Hoewel de Filipijnse president nog steeds populair is, wordt er gemoord en gaan de daders vrijuit, terwijl economische vooruitgang nog steeds niet meer is dan een belofte. Verontrustend is dat de meerderheid van de mensen zwijgt en er angstig mee lijkt in te stemmen dat een misdadiger niet als mens wordt geteld. De beloofde verandering roept meer vragen op dan antwoorden. Angst en onzekerheid worden op grote schaal gevoed door de daden van hen die met de wet in de hand rondschuimen op jacht naar overtreders, maar ook door het brutale weghonen van andersdenkenden via sociale media en het overladen worden met 'alternatieve feiten' als basis van bestuur.

Geworteld in geloof

Het is bijzonder dat, ondanks de vele rampen die de Filipijnen treffen, veroorzaakt door zowel de natuur als het handelen van mensen, de Filipinos bekendstaan als mensen die daar sterk onder blijven. Hun weerstand heeft zijn wortels in hun geloof en godsdienstigheid, uitgedrukt in eerbied voor God, respect voor het heilige en de ervaring dat ze met God over de grenzen van het tijdelijke heen kunnen stappen.
Gezien dit fundament kunnen geestelijke leiders een grote rol spelen in een samenleving die gebukt gaat onder geweld en onderdrukking en lijdt onder armoede en straffeloos moorden, waarbij alle respect voor de heiligheid van het leven ontkend lijkt te worden. In zulke omstandigheden wordt de rol van een echte geestelijk leider zichtbaar in de drievoudige roeping van profeet, vredestichter en herder.

Profetische hoop

Profeten worden vaak gezien als 'toekomstvertellers', maar van oorsprong fungeert een pro-

Wake in Quezon, voorstad van Manilla, voor de slachtoffers van de 'War on Drugs'-campagne van president Duterte, 15 augustus 2016

feet als spreekbuis van God die zich in vaak sterke bewoordingen uitlaat over wat er hier en nu gaande is. De roep aan geestelijke leiders vandaag om profeet te zijn, gaat dan ook om het gericht zijn op zaken die hier en nu spelen en het kwaad dat daarachter schuilt ernstig te veroordelen. Het is uiterst belangrijk de tekenen van de tijd te verstaan en met het oog van het geloof te duiden, hoop te voeden en mensen te waarschuwen.
Geestelijke leiders moeten in hun rol als profeet hen die over ons gesteld zijn eraan herinneren dat ze hun populariteit en leiderschap gebruiken om mensen hoop te bieden op een beter leven. Ook zijn zulke profeten geroepen om de bevolking erop te wijzen dat het geloof dat hen bindt en dat ze praktiseren hun hoop is op een democratie waarin zij het voor het zeggen hebben. De profeet wordt geroepen om een Micha te zijn in deze tijd: iemand die geen populariteit nodig heeft, die het niet nodig heeft vrees op te wekken, maar die recht doet, trouw liefheeft en nederig met God wandelt (Micha 6:8).

Vredestichters

De geestelijke leiders van vandaag moeten vredestichters zijn. 'Vrede laat ik u, mijn vrede geef ik u', zoals Jezus zei (Johannes 14:27). Het evangelie gaat ten diepste over een allesomvattende vrede in een levende relatie met God, andere mensen en de gehele schepping. Filipijnen spreken onder de huidige regering soms met sarcasme over een 'rust in vrede' gezien de dood van de genoemde achtduizend mensen in de 'oorlog tegen de verdovende middelen'.
Maar tegenover het commando 'dood aan de criminelen', roepen vele religieuze organisaties ertoe op de oorzaken van onvrede en het gebruik van verdovende middelen aan te pakken. Ze maken zich sterk voor een rechtvaardig en stabiel inkomen, een goed functionerend justitieel systeem en een rehabilitatie van gebruikers van verdovende middelen in plaats van wetten te tekenen die tot hun dood leiden.
Geestelijke leiders die getuige zijn van een regime waar de rede niet telt, moeten uitstij-

gen boven de neiging het leven van de armen, die veelal als eerste slachtoffer zijn van deze drugsoorlog, van minder waarde te achten. Vredestichten vandaag betekent leven, spreken en handelen zonder geweld, rechtdoen door 'te luisteren, te verwelkomen, te vergeven, te delen en te geven, te helen en barmhartig en behulpzaam te zijn'. Geestelijke leiders kunnen vrede bewerkstelligen wanneer mensen in grote moeilijkheden leven, door hen te verzekeren dat hun waardigheid en waarde in God verankerd zijn.

Betrokken herders

Als een herder van schapen moeten zij die in deze tijd geestelijk leiding geven, in staat zijn om te kunnen gaan met mensen die zeer verschillende levens leiden. Niet alleen de sacramenten bedienen of op hun kerkelijke basis het ambt uitoefenen, maar onder de mensen zijn en 'tegenwoordig zijn op alle belangrijke momenten van het leven'.
Dat betekent dat zij aanwezig en betrokken zijn, met de bronnen van het christelijk geloof, bij mensen in alle fasen van hun leven, in tijden van nood, en in het bijzonder bij families van diegenen die op brute wijze gedood worden of bij hen die in onrechtvaardige armoede verkeren.
Zij moeten ook een herder zijn van diegenen die verstrikt zijn geraakt in het net van de bureaucratie, politici, wetgevers, zij die de wet uitvoeren en zich verschuilen achter 'we doen gewoon ons werk'. Deze mensen moeten er aan herinnerd worden dat ook Jezus gearresteerd werd, voor het gerecht kwam en volgens de regels van het Romeinse recht, gekruisigd werd. Zij moeten uitgedaagd worden te kiezen tussen de politieke wet uitvoeren of naar de wet van Jezus leven, wat betekent dat het leven in ere gehouden wordt, het door God geschapen leven, het leven van mensen door Gods liefde bemind.

'Niet weten wat plaatsvond voordat je werd geboren, betekent voor altijd kind blijven', heeft de Romeinse historicus Cicero eens gezegd. Filipinos zouden zich moeten verdiepen in de lange strijd voor vrijheid, gerechtigheid en welvaart, die helden en heldinnen van het land sinds honderden jaren voeren. De geestelijke leiders die geliefd zijn bij vele 'gewone' Filipinos moeten oprecht en authentiek zijn als profeten van vandaag, vredestichters en herders, om de huidige generatie die onder grote druk leeft ervoor te behoeden voor altijd kind te blijven.

Noot

1 Zie over de geschiedenis en het politieke engagement van de Iglesia Filipina Independiente bijvoorbeeld de volgende publicatie over een van haar vermoorde bisschoppen: Franz Segbers en Peter-Ben Smit (red.), *Alberto B. Ramento. Bisschop van arbeiders en boeren. Een profetisch getuigenis van een bisschop en zijn kerk,* Hilversum/Goes: Sync. Creatieve Producties/Nilsson, 2011.

Vertaling uit het Engels: Piet Both

— Eleuterio J. Revollido is rector van het Aglipay Central Theological Seminary en priester van de Iglesia Filipina Independiente. Hij promoveerde op een proefschrift over nationalisme en oecumenische relaties in zijn kerk aan de Universiteit van St Thomas in Manilla.

De innerlijke stilte bewaren

Geraakt door het spirituele leiderschap van Dag Hammarskjöld

Wat heeft de spirituele en religieuze nalatenschap van een voormalig Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties hedendaagse leiders te zeggen? Meer dan je zou denken.

Dat ik zo geboeid ben door Dag Hammarskjöld (1905-1961) heeft voor mij een sterk autobiografische motivatie. Bijna twee jaar geleden was ik nog een student die opgeleid werd voor het ambt van predikant. Een leider worden in de kerk, zo zag ik mijn toekomst voor me. Maar naarmate de opleiding vorderde begon ik daar steeds meer over te twijfelen. Al tijdens mijn studie was ik geïnteresseerd geraakt in vraagstukken rondom vrede en veiligheid, en met name het recht en de politiek daarvan. Het bleek mogelijk een master in die richting te doen, die ik net heb afgerond.

Tijdens die fase bleef ik theologie studeren. Ik kan me nog goed herinneren dat ik een college kreeg over Meister Eckhart, de grote middeleeuwse mysticus, en boos werd omdat deze theologie zo in zichzelf gekeerd is dat het de samenleving niets meer te zeggen heeft. Maar toen raadde iemand me aan Dag Hammarskjöld te lezen. Want deze voormalig Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties zou onder meer het werk van Eckhart op unieke wijze relevant maken voor politiek van het hoogste niveau.

Om te zeggen dat Hammarskjöld de theologie voor me heeft gered gaat te ver, maar het kreeg zeker een nieuwe impuls. Hij leert mij het belang van het eeuwige en tijdloze van spiritualiteit, juist voor de gehaaste en gejaagde wereld van de politiek waar ik me nu steeds meer in begeef.

In dit artikel wil ik juist daar nader op ingaan en de vraag stellen naar de relevantie van Hammarskjölds spirituele (en religieuze) nalatenschap en zijn voorbeeld voor hedendaags leiderschap in het publieke domein. Hoe verenigt hij spiritualiteit en zijn activiteiten op het wereldtoneel? Waar plaatst zijn voorbeeld kanttekeningen bij hoe wij vandaag over leiderschap denken? Wat heeft hij te zeggen over leiderschap in een samenleving die verdeeld lijkt te zijn naar culturele groepen?[1]

Mysticus middenin de wereld

In situaties waarin het erop aankomt wordt duidelijk wat leiderschap waard is. Dergelijke omstandigheden waren tijdens Dag Hammarskjölds periode als Secretaris-Generaal in alle hevigheid aanwezig, juist omdat de VN als instituut zichzelf nog moest ontwikkelen en bewijzen. Hammarskjöld

was na Trygve Lie de tweede Secretaris-Generaal, en de eerste had toch het imago van een vlakke persoonlijkheid die niet al te serieus werd genomen door de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie.
Hammarskjöld moest een oplossing vinden voor de Koreaanse oorlog (1950-1953), de Suez-crisis (1956) en de Congolese oorlog (1960-1964). In 1961 komt Hammarskjöld om bij een verdacht vliegtuigongeluk in Congo. Met name in hoe de Secretaris-Generaal met die laatste crisis omging, ziet aartsbisschop K.G. Hammar van Uppsala hoe mystiek en politiek elkaar wederzijds versterken en beïnvloeden: in zijn laatste uren, op weg naar onderhandelingen met Moise Tshombe, politiek leider van Congo-Léopoldville, besteedt hij zijn aandacht niet aan strategieën maar aan het vertalen van Bubers belangrijkste werk. Volgens Hammar 'om zich in een "Buberiaanse stemming" te zetten zodat Hammarskjöld zijn tegenstrever in de onderhandelingen zou kunnen ontmoeten als een Gij en niet als een Het'.[2]
Dit is kenmerkend voor de manier waarop Hammarskjöld juist als diepgelovig en religieus mens een leider wil zijn voor de internationale gemeenschap. Zijn spiritualiteit is daarbij leidend, gevormd door het oog voor 'de A/ander[3] en het andere' van Martin Buber en door de mystiek van Meister Eckhart.[4] Sporen van die laatste zijn ook sterk aanwezig in wat Hammarskjöld schrijft over spiritualiteit:

> The 'mystical experience'. Always *here and now* — in that freedom which is one with distance, in that stillness which is born of silence. But — this is a freedom in the midst of action, a stillness in the midst of other human beings. The mystery is a constant reality to him who, in this world, is free from self-concern ...[5]

Dag Hammarskjöld: '... not troubled by any unrest ...'

Hier wordt de eenheid tussen Hammarskjölds geloofsleven, ja zelfs zijn mystieke ervaringen, en zijn politiek handelen als leider duidelijk. Volgens Roger Lipsey is dit de bron van zijn dienend leiderschap: vrij van gerichtheid op zichzelf, diep gemotiveerd om dienstbaar te zijn.[6] Spiritueel leiderschap voor het publiek in puurste vorm. De verschillende aspecten van het leven worden geïntegreerd en gevuld door het geloof van de Secretaris-Generaal. Dit wordt prachtig duidelijk in een tekst uit *Markings* (Nederlandse titel: *Merkstenen*, oorspronkelijke titel *Vägmärken*) die hij schrijft op Kerstavond:

> If, without any side glances, we have only God in view, it is He, indeed, who does what we do ... Such a man does not seek rest, for he is not troubled by any unrest.[7]

Dat is nogal een uitspraak, vooral als je bedenkt dat de auteur Secretaris-Generaal van de VN was tijdens zo mogelijk de meest turbulente tijd van het instituut: 'onrust had ik niet, zolang ik God maar in het oog had'. Hieruit begrijp je meteen waarom Hammarskjöld de rust had om in het vliegtuig, onderweg naar de onderhandelingen met Tshombe, het werk van Buber te vertalen. Hij was geen diplomaat, politicus en vooral leider ondanks zijn religiositeit, maar door zijn mystieke ervaring en spirituele levenshouding.

Drie bronnen als bagage

Vervolgens de vraag welke bronnen Hammarskjöld aanspreekt om vorm en inhoud te geven aan zijn leiderschap in het publieke domein. Tussen de brokstukken van het neergestorte vliegtuig waarin hij zijn einde vindt, ligt ook zijn koffer met daarin het Handvest van de VN, de Psalmen en het Nieuwe Testament. Die drie boeken heeft hij altijd bij zich, waar hij ook gaat. Ze horen voor hem onlosmakelijk bij elkaar.
Dit blijkt onder meer uit hoe hij spreekt over het ambt van Secretaris-Generaal en de Verenigde Naties: de eerste is te vergelijken met een seculiere paus, de tweede met een seculiere kerk van idealen.[8] Geloof en de VN horen bij Hammarskjöld bij elkaar. Alynna Lyon ziet zelfs parallellen in hoe hij over geloof en de taak van de VN denkt:

> We find parallels between his conception of faith as a 'union with God and the soul', and his view of the UN Charter. In fact, his commitment to the dictums of the charter may be characterized as a union with the man and the charter … The charter offered him both a moral mandate and a legal template for solving conflicts in times of international crisis … He saw the United Nations as a symbol of faith, an 'instrument for action', and 'a framework for acts of charity'.[9]

Een paar woorden vallen hier op. Natuurlijk de beleefde eenheid tussen de tekst van het Handvest en de persoon, naar analogie van een *unio mystica* in religieus opzicht. En ook het morele mandaat dat Hammarskjöld aan het Handvest ontleent.
Deze twee observaties horen bij elkaar, want juist in de neutraliteit van het juridische document ligt de autoriteit van Hammarskjöld: hij werd gekozen omdat hij uit het neutrale Zweden kwam, en was daarom acceptabel voor zowel de VS als de Sovjet-Unie. Juist omdat zijn gezag als Secretaris-Generaal in dat document verankerd ligt en tevens de bron is van zijn neutraliteit, probeerde hij in zijn keuzes en voorbeeld het Handvest als het ware te belichamen.
Dat was een moeilijke taak, omdat de VN een dubbele rol heeft: enerzijds is de organisatie een vergadering van staten en heeft de Secretaris-Generaal de taak om de interactie tussen die staten in goede banen te leiden, waarbij er ook nadrukkelijk oog moet zijn voor de kleine staten zonder dat er een kant gekozen wordt. Anderzijds is het aan de Secretaris-Generaal om de stem en het belang van de 'internationale gemeenschap' te vertegenwoordigen, juist ook bij diplomatieke relaties tussen lidstaten. Hier wordt de spanning zichtbaar waarin Hammarskjöld zich bevindt.

Dag Hammarskjöld, secretaris-generaal van de Verenigde Naties, en Moise Tshombe, politiek leider van Congo-Leopoldville/Katanga, ontmoetten elkaar in Elisabethville.

De manier waarop Hammarskjöld zijn ethiek met zijn leiderschap probeert te verbinden laat ook iets zien van het kenmerkende van de Psalmen en het Nieuwe Testament. In de eerste is het de interactie tussen God en mens die centraal staat, waarbij lof en klacht elkaar afwisselen. Datzelfde kan gezegd worden van het evangelie en de brieven, waar Jezus en de apostelen altijd op zoek gaan naar deze mens, in zijn of haar situatie en omgeving.
Juist deze oriëntatie op de menselijke ervaring is zichtbaar in het leven van Hammarskjöld, doordat zijn sterke spirituele en ethische drijfveren ruimte laten voor ontwikkeling en flexibiliteit. Zodoende kan hij vanuit zijn ambt reageren op uiteenlopende situaties, stevig geworteld in zijn eigen overtuiging, zonder de ander op afstand te zetten door te rigide opvattingen. Het bleek cruciaal in zijn omgang met de Koreaanse oorlog, de Suez-crisis en het conflict in Congo.

Eenvoudig leiderschap in een tijd van versplintering

Als iets het bovenstaande kenmerkt is het de integratie van uiteenlopende aspecten van het leven in het spirituele leiderschap van Dag Hammarskjöld. Als zodanig staat het haaks op de terechte observatie van Ruard Ganzevoort, die veel geschreven heeft over het levensverhaal en de constructie van het 'ik' door die verhalen. Hij ziet dat onze identiteit steeds vaker gefragmenteerd is, omdat we ons persoonlijke verhaal aan steeds meer uiteenlopende groepen moeten vertellen waardoor dat verhaal ook steeds gefragmenteerder wordt.
Hammarskjöld had bijvoorbeeld de identiteiten van gelovige, dienaar van de publieke zaak, diplomaat, visionair, mysticus, etc. kunnen scheiden, ook in de verhalen. Maar hij doet dat niet. Sterker, het is bijna niet eens mogelijk. Zijn verankering in een spiritualiteit die diepgaand is en tegelijkertijd

Meditatieplek in Abisko (Lapland) als onderdeel van het 105 kilometer lange Merkstenenpad. Op de steen staat een van de teksten uit het dagboek van Dag Hammarskjöld.

al zijn handelen omvat, integreert al die aspecten en biedt een kader van waaruit hij werkt en handelt.
Dat geeft hem de rust en stabiliteit om middenin de onrustige wereld van de geopolitiek te staan, en verschillende waardenafwegingen te maken, neutraal te blijven tussen belangen van staten en de internationale gemeenschap in, en tegelijkertijd flexibel en dynamisch te blijven in zijn oog voor de A/ander.
Volgens Gerda van Dijk is dat cruciaal in het publieke leiderschap dat we steeds meer nodig hebben. Zij ziet dat we de afgelopen twee decennia door het overnemen van management-principes in (semi-)publieke organisaties, probeerden het hoofd te bieden aan vraagstukken waar uiteenlopende waarden in de samenleving botsten.
Maar, zegt Van Dijk, daarmee verschuiven we het probleem alleen maar. Wat nodig is, is ontwikkeling 'van publiek management dat in dienst staat van het *in control* zijn van de organisatie naar publiek leiderschap dat zich gesteld ziet voor de grote complexe, *wicked* vraagstukken en dat zich identificeert met de maatschappelijke waarde(n) van de organisatie en deze bewaakt, waar nodig herijkt en uitdraagt'.[10]
Daarom is het ook niet verwonderlijk dat bijvoorbeeld in de wereld van het internationaal veiligheidsrecht de nadruk steeds meer komt te liggen op het 'karakter' van de jurist en diplomaat.[11] Een diepe spiritualiteit, waarin de leider stevig geworteld is, ruimte biedt om met gevoel voor context te handelen, flexibel genoeg is om om te gaan met conflicterende waarden, en tegelijkertijd een overkoepelend en samenbindend narratief kan bieden, is cruciaal voor leiderschap dat klaar is voor de uitdagingen die voor ons liggen. Of het nu gaat over de rol van kerken in de samenleving,

integratie tussen culturele groepen, of de aanpak van de klimaatcrisis.
Idealen en overtuigingen zijn de sleutel en weer voluit terug in het publieke domein, en daarmee is ook religieus leiderschap weer terug in hart van de samenleving. Niet als machtig instituut, maar als drijfveer van leiders die een verschil willen maken en tegelijkertijd diepgeworteld willen zijn. Omdat ik het zelf niet mooier kan zeggen, sluit ik af met een kort gedicht van Hammarskjöld waarin al deze aspecten treffend verwoord zijn.

De innerlijke stilte bewaren
– middenin het lawaai.
Open, stille, vochtige teelaarde blijven, in
de vruchtbare duisternis waar de regen valt
en het zaad kiemt – hoe velen er ook zijn, die
in het droge daglicht over de velden trekken,
alles vertrappend in wervelend stof.
Dag Hammarskjöld, 1952

Noten

1 Hierbij denk ik aan de observatie dat de gerichtheid op de herkomstgroep van Nederlanders met een migratieachtergrond groot blijft, en bij jongeren zelfs toeneemt. Zie Willem Huijnk & Iris Andriessen (red.), *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken,* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2016.

2 K.G. Hammar, 'Moedig leiderschap. Mystiek en politiek in het leven van Dag Hammarsjköld', *Quasimodo-lezing,* 31 maart 2016 te Utrecht.

3 Met de aanduiding van A/ander doel ik op Hammarskjölds sterk relationele spiritualiteit, waarbij zijn verhouding tot God als 'de Ander' en de mensen die hij ontmoet als 'de ander' gevormd wordt.

4 Zie: Ruben van de Belt, 'The Mystic in the World: The Connection of the Individual and the Social Context in Meister Eckhart and the Platform Sutra', *Acta Comparanda* (nog te verschijnen).

5 Dag Hammarskjöld, *Markings,* vert. door Leif Sjöberg en W.H. Auden, New York: Knopf, 1964, 122. Cursivering in het origineel.

6 Roger Lipsey, *Hammarskjöld: A Life,* Ann Arbor: University of Michigan Press, 2013, 177vv.

7 Hammarskjöld, *Markings,* 143.

8 Toespraak voor de Amerikaanse Vereniging voor de VN, 14 september 1953.

9 Alynna J. Lyon, 'The UN Charter, the New Testament, and Psalms: The Moral Authority of Dag Hammarskjöld', in: Kent J. Kille (red.), *The UN Secretary-General and Moral Authority: Ethics and Religion in International Leadership,* Washington: Georgetown University Press, 2007, 111-142, op 123.

10 Gerda van Dijk, 'Meervoudige waardenafweging' in: Sophia Vliet & Gerda van Dijk (red.), *Publiek leiderschap,* Den Haag: Boom Uitgevers, 2015, 13-21, op 21.

11 Zie met name het werk van Jan Klabbers, en in mindere mate dat van Martti Koskenniemi.

— Ruben van de Belt volgt masters in de theologie, rechtsgeleerdheid en bedrijfskunde. Hij doceert academische vaardigheden aan de Vrije Universiteit en is 'student van het jaar' van de VU.

Dominee in een patriarchale wereld

Een land als Zuid-Afrika komt op mij heel wat patriarchaler over dan ik in de Nederlandse context gewend ben. Maar of dat ook werkelijk zo is?

Zuid-Afrika kent een grote diversiteit aan culturen. Wat die gemeen hebben is dat het masculiene culturen zijn. Een van de uitwassen daarvan is dat er elke vier minuten een vrouw wordt aangerand of verkracht. Een voorbeeld van ongelijkheid is dat vrouwen er voor hetzelfde werk bijna dertig procent minder verdienen dan mannen. Daarbij laten mannen het veelal zichtbaar afweten in hun verantwoordelijkheid voor het huishouden en de opvoeding. Bij een feestje zie je mannen rondom het braaivuur of achter de televisie, terwijl vrouwen zich in de keuken verzamelen.

Ironisch genoeg ben ik juist in Zuid-Afrika als predikant aan het werk, omdat mijn Nederlandse kerkgenootschap (Gereformeerde Kerken vrijgemaakt, GKv) geen vrouwen in de ambten toelaat.
De Nederduits-Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika kent al ruim vijfentwintig jaar de openstelling van het ambt voor vrouwen, hoewel slechts vijf procent van de predikanten er vrouw is. Dat laat zien dat de ruimte voor vrouwen er nog minimaal is. Veel studentes zien het niet zitten om een gemeente in te gaan en andersom blijken veel gemeenten een (getrouwde) man als voorganger te zoeken.

Voormalig president Nelson Mandela heeft ooit gezegd: 'Freedom cannot be achieved unless women *have been emancipated from* all *forms of oppression.' Toen hij aan het roer stond van de Republiek, van 1994 tot 1999, heeft hij ervoor gezorgd dat vrouwen een grotere rol kregen in de politiek. Tot en met vandaag de dag heeft Zuid-Afrika een hoger percentage vrouwen in de politiek dan Nederland en staat het land ook een plaats hoger in de Global gendergap rankings.*
Voor beide landen geldt dat er nog veel moet gebeuren. Want het gaat niet alleen om wat vrouwen doen, maar vooral om hoe ze worden gezien.

— Almatine Leene is predikant in de Nederduits Gereformeerde Kerk te Stellenbosch-Wes in Zuid-Afrika en docent Dogmatiek aan Viaa Hogeschool in Zwolle.

Geloof in leiderschap

Leiderschap in onze tijd lijkt soms een onmogelijke opgave. In de publieke sector, in het bedrijfsleven en binnen religieuze organisaties weten leiders dat ze het niet uitsluitend van hun charisma moeten hebben. De meeste moderne leiderschapstheorieën en managementgoeroes benadrukken het belang van wederkerigheid. Leiderschap is het proces waarin leider en volgers elkaar beïnvloeden, en zeker niet (meer) het zo slim en efficiënt mogelijk manipuleren van je groep. En dat is ook een vruchtbaar perspectief op leiderschap.

Wederkerigheid in leiderschap komt tegemoet aan diepgewortelde menselijke behoeften. Door te zoeken naar wederkerigheid kan recht gedaan worden aan zowel de ambities van de leider, de behoeften van individuele volgers en de structuur en organisatie van de groep.
Mensen verschillen uiteraard zeer van elkaar, maar tegelijk herkennen we universele motivaties voor het menselijk functioneren. Twee belangrijke motivaties zijn de angst voor isolement en de angst voor onzekerheid. Positief geformuleerd betekent dit dat mensen gedreven worden door het verlangen naar verbinding en het zoeken naar zekerheid. Dit streven vormt de basis onder het menselijk handelen.
Zoeken naar verbinding en zekerheid zijn ook belangrijke drijfveren bij leiderschap. Als leiderschap verbinding en zekerheid biedt, ontstaat er inspiratie en vertrouwen. Zowel in de seculiere context als in een religieuze omgeving is dat vaak het onderliggende doel van leiderschap. Om daartoe te komen kunnen seculiere en religieuze leiders veel van elkaar leren.

Spiritualiteit in seculier leiderschap

Inspiratie en vertrouwen zijn begrippen die bij uitstek voortkomen uit de spirituele en religieuze wereld. Het kunnen gemakkelijk lege begrippen worden, maar spirituele tradities voorzien echter in woorden en concepten die deze begrippen inhoud geven, zodat ze daadwerkelijk bijdragen aan de kwaliteit van leiderschap.
Inspiratie en vertrouwen impliceren in ieder geval het zoeken naar betekenis. In de veelheid van indrukken die men voortdurend opdoet, zoeken mensen naar zin en betekenis. Uiteraard kan een religieuze traditie voorzien in een

compleet stelsel van zin en betekenis, maar belangrijker dan dat is dat geloofstradities ons leren dat zoeken belangrijker kan zijn dan vinden.

Openheid
We worden als individu aangesproken, waarheid kan alleen persoonlijke waarheid zijn. Andere waarheden dan persoonlijke hebben geen zeggingskracht in ons leven.
Om tot een persoonlijke vorm van betekenis te komen hebben we openheid nodig. Openheid voor de ander, openheid voor de complexiteit van leven, openheid voor verborgen verlangens van onszelf. Openheid kan niet zonder aandacht en bewustzijn. Ook dat zijn elementen die we opdoen in religieuze tradities die ons aansporen om op te letten, na te denken en weloverwogen te leven.

Transformatie
In dit zoeken naar een persoonlijke waarheid, vanuit openheid, aandacht en bewustzijn, is het proces misschien wel belangrijker dan het uiteindelijke resultaat. Dat herkennen we in de meer mystieke varianten van religieuze tradities, waarin mensen zich toeleggen op een innerlijk groeiproces. De aandacht ligt dan bij de voortdurende transformatie, het dagelijks leren, de ontwikkeling zonder einde.

Acceptatie
Mystieke tradities leren ook nog iets anders, dat zeer behulpzaam kan zijn bij vormen van leiderschap die streven naar inspiratie en vertrouwen: het onvermijdelijke dient uiteindelijk geaccepteerd te worden.
Dit staat enigszins haaks op het wijd verbreide idee van maakbaarheid. Het is wat mij betreft echter een vorm van volwassenheid en persoonlijk leiderschap als mensen in staat zijn tot het accepteren van wat onvermijdelijk is. Blijven vechten, je verzetten helpt niet in het proces van groei en ontwikkeling; het zal het zicht op betekenis belemmeren.

Als leiderschap vorm krijgt vanuit deze concepten, gericht op inspiratie en vertrouwen, is er ruimte voor de kracht in mensen. Dat geldt zowel voor de leider als voor de individuele volgers.

Vijf kernelementen

Om persoonlijke betekenis te vinden, een open en aandachtige attitude te ontwikkelen, groei te ervaren, het onvermijdelijke te accepteren en de kracht

in mensen ruimte te geven, kan leiderschap niet uitsluitend gericht zijn op bijvoorbeeld de winst of het rendement. Wat hebben we nodig om leiderschap te ervaren als een vorm van inspiratie en vertrouwen?
Als we daarvoor opnieuw naar geloofstradities kijken zie ik vijf kernelementen. In de eerste plaats zal een leider een behoorlijke mate van *zelfkennis* moeten hebben. Hij of zij dient te weten wat de eigen sterke en zwakke plekken zijn, waar de valkuilen liggen en hoe persoonlijke ervaringen het gedrag beïnvloeden. Gebrek aan zelfkennis zal resulteren in gebrek aan kennis van de ander; ken jezelf, en ken vanuit jezelf de ander.
Kennis alleen is echter niet genoeg. In de tweede plaats is een leider immers gebaat bij *zelfvertrouwen*. Zelfvertrouwen is zelfkennis, die samengaat met acceptatie van jezelf. Geloofstradities leren dat, omdat dit zelfvertrouwen hoort bij jezelf zien door de ogen van de Ander.
Het perspectief van de Ander leidt ook tot een derde element in leiderschap: *normen en waarden*. Falend leiderschap is leiderschap dat resulteert in gedrag dat niet moreel is, wanneer de normen ontbreken om tot de juiste keuzes te komen die niet alleen individuele belangen dienen, maar ook het algemene belang en het belang van de zwakke deel van de mensheid. In vrijwel alle geloofstradities is het een weerkerend refrein: doe goed, zorg voor de ander, zet de ander voor jezelf.
Inspiratie en vertrouwen krijgen een kans als de leider in de vierde plaats een *lerende leider* is. De leider moet in staat zijn naar zichzelf te kijken en te leren van de gemaakte keuzes. Leren is echter meer dan dat: het is het openstaan voor nieuwe ervaringen en perspectieven, zodat in leiderschap de groeimogelijkheden (van de leider, van de volgers, van de organisatie) niet beknot worden.
Daarvoor is het laatste kernelement broodnodig: *verbeelding*. Leiders met verbeelding zijn in staat boven het alledaagse uit te stijgen, ze zien het onmogelijke voor zich en kunnen uit dat ideaal, of visioen, handelen. Verbeelding gedijt op andere vormen van kennis dan het puur rationele, verbeeldend denken is creatief denken, is intuïtie. Leiders die niet het puur rationele nastreven, maar vanuit hun intuïtie kansen zien, zijn voor hun volgers inspirerend en vernieuwend.

Krachtig leiderschap in een religieuze context

Inspiratie en vertrouwen: het ligt voor het oprapen in de spirituele tradities, en leiders in alle domeinen van de samenleving kunnen daar hun voordeel mee doen. Ook hier is echter geen sprake van eenrichtingsverkeer; leiders binnen een religieuze context kunnen wel degelijk ook veel leren van het seculiere

domein. Dat geldt zeker voor religieuze leiders die missionair en ondernemend zijn ingesteld.

Eigenschappen

Iedere leider kan zijn of haar voordeel doen met onderzoek zoals van het Center for Creative Leadership. Dit centrum doet onderzoek naar leiderschap in allerlei domeinen en concludeert in het gelijknamige handboek dat er eigenschappen zijn die feitelijk voor iedere leider van belang zijn: emotionele stabiliteit, integriteit, verantwoordelijkheidsgevoel, interpersoonlijke vaardigheden en de juiste cognitieve dan wel technische vaardigheden. Leiders in allerlei typen organisaties blijken effectiever te zijn als ze over deze eigenschappen beschikken dan leiders die laag scoren op deze 'traits'.
Dat ligt ook wel voor de hand: emotionele stabiliteit betekent stressbestendigheid, integriteit zorgt ervoor dat er niet te veel verborgen agenda's zijn, verantwoordelijkheidsgevoel van de leider zorgt voor de comfortabele overtuiging bij de volgers dat zij niet zullen opdraaien voor negatieve resultaten, interpersoonlijke vaardigheden verbeteren zowel de externe als de interne relaties en de juiste inhoudelijke vaardigheden en kenniselementen geven autoriteit, opnieuw zowel binnen als buiten de organisatie.

Leiderschap is geen gave van boven, het is een complexe cognitieve gedragspraktijk

Leiders die effectief willen zijn doen er dan ook goed aan deze eigenschappen zo veel mogelijk uit te bouwen. Leiderschap is geen gave van boven, het is een complexe cognitieve gedragspraktijk die veel professionaliteit vereist. Dat werkt niet goed als er een eenzijdige focus is op ofwel de leider, ofwel de groep. Bij vitaal en effectief leiderschap zijn leider en groep op elkaar afgestemd, kent de leider zichzelf én de groep en staat het welbevinden van de ander centraal.

Professionele implicaties

Dit heeft wel een paar implicaties. Om zover te komen is met andere woorden wel wat nodig. Zo hebben effectieve leiders een zekere mate van flexibiliteit in hun keuze van rol of stijl. Minder effectieve leiders zijn bijvoorbeeld altijd vrij autoritair, of bij voorkeur procesgericht, of bezig met de onderlinge relaties. Een effectieve leider kiest de stijl die het beste past bij de situatie. Hij of zij weet wat de effecten zijn van de ene stijl boven de andere, en beschikt erover als over een kist met gereedschap.

Dat vergt wel professionaliteit. Men dient zich bijvoorbeeld te scholen in kennis over conflicthantering en veranderkunde. Interpersoonlijke vaardigheden kunnen geoefend worden om tot een hoger niveau te komen, en inhoudelijke vaardigheden moeten bijgehouden worden. Een afgeronde studie theologie maakt niet bij voorbaat dat men twintig jaar later geloofwaardig is als leider in een missionaire context.
Professionaliteit van leiderschap is belangrijk omdat – zeker in ondernemende en missionaire contexten – leiderschap samenhangt met sociale identificatie. Sterker nog, sociale identificatie maakt leiderschap mogelijk. Leiders zijn voor hun volgers de constructeurs van een (nieuwe) sociale identiteit. Dat kan als ze *in-group* kampioen zijn, of *in-group* prototypisch. Dan identificeren de volgers zich met de leider en ervaren dat ze er in die context toe doen. Dat vergt professionaliteit, er staat dus wel wat op het spel.

Overigens laat dat laatste element ook zien dat leiderschap in de hedendaagse context niet gemakkelijk is, niet binnen en niet buiten de kerken. Het is een soms onmogelijke opgave. Een eeuw geleden werd het heil verwacht van charismatische en profetische leiders. Leiderschap kon geleerd worden door goed te kijken naar grote voorbeelden. Geloofwaardig leiderschap was charismatisch leiderschap.
Vervolgens hebben decennia van onderzoek naar leiderschap ervoor gezorgd dat er meer ruimte kwam voor andere actoren: leiderschapsteams, leiderschap dat gegund wordt door de organisatie, leiderschap als functie van de organisatie als geheel.
Geloofwaardig leiderschap werd leiderschap waarin de kwaliteiten van de leider goed matchen met de behoeften van de groep. Tegelijk blijft de leider een belangrijke rol spelen als constructeur van identiteit.
Als hier sprake is van een balans, ervaren mensen inspiratie en vertrouwen.

Literatuur

– Joke van Saane, *Geloofwaardig leiderschap*, Zoetermeer: Meinema, 2012
– E. van Velsor, C.D. McCauley en M.N. Ruderman (eds.), *The Center for Creative Leadership handbook of leadership development*, 3rd edition, San Francisco: Jossey-Bass, 2010

— Joke van Saane is hoogleraar Onderwijs Theologie en Godsdienstpsychologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Evangelisch leiderschap en het vredesreferendum in Colombia

Het vorig jaar gehouden referendum over het vredesakkoord in Colombia bleek een markant moment voor religieuze leiders en een uitgelezen impuls voor hun betrokkenheid bij het openbare leven in het land. Hoe zag het religieuze spectrum er voorafgaand aan de stemming uit en hoe konden de religieuze leiders van zich laten horen tijdens het openbare debat?

In dit artikel geef ik eerst een schets van het religieuze spectrum voorafgaand aan de stemming en hoe religieus leiderschap gaandeweg een actieve rol kreeg in de conflictsituatie in Colombia. Vervolgens onderzoek ik hoe de religieuze leiders optraden tijden het openbare debat over het vredesakkoord, zowel van het kamp dat voor was als degenen die tegen het akkoord waren. Concluderend wijs ik op twee issues die relevant zijn voor religieus leiderschap, in het bijzonder binnen de evangelische traditie.

Vóór het referendum

Twintig jaar na het vredesakkoord met M19-guerillastrijders en de herziening van de grondwet, zagen evangelische leiders zich in 2016 gesteld voor een nieuw politiek scenario. Zij waren gewend een minderheid te vertegenwoordigen en op te komen voor hun rechten, terwijl het nu vooral seksuele minderheden zijn die dat doen voor hún beweging: recht op burgerlijk huwelijk, seksuele vrijheid, seksuele opvoeding op de scholen. Dankzij de grondwet van 1991 kan de samenleving nu voor of tegen enige grondwetswijziging of bescherming van rechten stemmen. Het referendum markeerde het moment waarop de verborgen maar actieve kracht van religieuze identiteit naar voren kwam als een sterk georganiseerde uitdrukking van democratie: vier miljoen evangelische christenen stemden tegen het vredesakkoord (tussen de regering en FARC – red.) waarover het referendum ging.

Genderaanpak en gelijkheid

Nadat twee weken voor de stemdag de definitieve versie van het document van het vredesakkoord publiek onder de aandacht was gebracht, ontstond er een uitgebreide discussie over onder andere de kwesties van seksuele educatie en gender.
In de laatste versie van het document tussen de regering en FARC staat:

> ‘Gender-aanpak: bescherming van rechten van vrouwen, kinderen en jeugd zullen een prioriteit zijn. Er is ruim bewijs dat criminele organisaties deze bevolkingsgroepen hebben uitgedund door systematisch geweld gedurende

deze decennia. Deze benadering zoekt naar herstel van rechten, waardigheid, integriteit en leven van de Colombiaanse vrouwen.'
(Definitieve versie van het vredesakkoord blz. 71)

'Gelijkheid en gender-aanpak: vrouwen worden in dit akkoord erkend als actieve rechthebbenden, die onafhankelijk van hun burgerlijke staat, gezins- of cultuurachtergrond gelijke toegang hebben tot landbezit, deelname in productieprojecten, financiële alternatieven, technische diensten en onderwijs, zodat zij zich tot zelfstandige burgers kunnen ontwikkelen. Deze erkenning houdt in dat de Staat de noodzakelijke maatregelen neemt publiek beleid te ontwerpen en implementeren om de socio-economische omstandigheden van vrouwen te verbeteren. Dit beleid moet op verschillende manieren uitgewerkt worden met speciale aandacht voor de bijzondere condities waardoor onze vrouwen kunnen floreren in onze samenleving.'
(Definitieve tekst van het vredesakkoord, blz. 11)

Vrouwenonderdrukking

Volgens officiële verklaringen van de regering en FARC was dit nieuwe akkoord gebaseerd op de veronderstelling dat het conflict een cruciaal begrip van gender omvatte. Het document refereert op tal van plaatsen aan de onderdrukking van vrouwen door machtsstructuren, versterkt door een patriarchale kijk op de mensheid. Het document maakt duidelijk dat vrouwen continu buitengesloten waren van positieve bevestiging in het openbare leven, economie en cultuur. Daarbij bespreekt het document het mannelijke aspect van het conflict, stellend dat veel slachtoffers in het conflict gedood werden om redenen van gender, en zelfs dat de aard van het conflict een diep en gevaarlijk begrip van masculiniteit verbergt, dat mannen in het oog van de storm plaatst; geweld lijkt voor mannen de eerste optie om verandering te brengen in samenleving en maatschappij.
Zo daagde de toon van het document het traditionele begrip van conflict uit, dat min of meer stelt dat rebellie de bron is van geweld. Om niet te zeggen dat een van de wonden van koloniale overheersing in de Colombiaanse cultuur juist is om te rebelleren, als resistente kracht tegenover de christelijke kolonisten. De ethiek van onderwerping is deel van de ethos van gedomineerde landen door een soort contra-reformatief katholiek discours van gehoorzaamheid, ingebracht door de Spaanse kroon in de zestiende eeuw.

Tegenstanders van het akkoord voeren campagne: 'Colombia is slachtoffer van de FARC. Stem 'nee' in het referendum'

Aantasting van het fundamentele gezin
In het licht hiervan en gedreven door de begrippen geweld en gender, reageerden conservatieve groepen met een radicale boodschap: rebellen willen de democratische grondlegging van onze christelijke samenleving corrumperen, en dreigen hierbij de duidelijke sekseverdeling van rollen in families en scholen ongedaan te maken.
Slechts een paar uur nadat de uitkomst van de verkiezing werd gepubliceerd, riep de president in een spoedbijeenkomst de evangelisch-religieuze leiders bij elkaar. President Santos vroeg hen de voornaamste redenen uit te leggen waarom zij de christenen bewogen om tegen het vredesakkoord te stemmen. Een van de evangelische predikers zei tegen Santos:

> 'Toen ik het document over het akkoord gelezen had zag ik hoe de LGTB-rechten, die op het spel stonden, bij het genderperspectief inbegrepen waren. We zijn het hier niet mee eens, omdat we zien dat zij hun overtuigingen opdringen tegen de grondwettelijke definitie van gezinnen in. We zijn geen *homophobics*, maar dragen zorg voor de natuurlijke familieorde. Dit betekent dat we de fundamentele rolverdeling naar sekse, zoals vervat in onze christelijke traditie en de Colombiaanse wetten, verdedigen: gezinnen worden exclusief gevormd door een vrouw en een man. Wij accepteren niet dat een seksuele minderheid hun ideologie opdringt aan onze fundamenten die grondwettelijk verankerd liggen. We respecteren hen, maar hun praktijken druisen in tegen christelijke doctrines, het is een zonde.' (Dario Silva, 5 oktober 2016)

Gezamenlijke protestmars

Wat daar onmiddellijk op volgde is historisch te noemen: de katholieke kerk en de evangelische kerken stroomden samen in een massale protestmars om de regering te vragen dit onderwerp los te laten. De rooms-katholieke priester Elrique Salcedo stelde bijvoorbeeld:

> 'De katholieke kerk steunde in eerste instantie het akkoord, maar toen we ontdekten dat de grondslag van gezin en familie op het spel stond, werden we bang dat de basisopvatting van wat een gezin is tenietgedaan zou worden door deze genderaanpak. We beschermen het begrip van gezin bestaande uit een vrouw en een man.'

Het is belangrijk te onderstrepen dat de ecclesiastische relatie tussen deze twee religieuze groepen in het verleden veel conflict opleverde. De discussie over seksuele rollen in de samenleving echter dwingt hen bondgenoten te worden. Volgens statistieken was deze mobilisatie een van de grootste marsen in de Colombiaanse geschiedenis. Baptistenvoorganger Edgar Cataño drukte het als volgt uit:

> 'Tien miljoen aanhangers van de evangelische beweging zijn actief in het beschermen van familierechten, en tenminste vier miljoen hiervan stemden tegen het vredesakkoord. Evangelicalen vormen nu een sterkere macht van stemmers in Colombia.'

Veel van de marsdeelnemers zagen dit als een bescherming van kinder- en familiewaarden tegen een 'gender-ideologie', een grondwettelijk recht. CEDECOL (Consortium van Colombiaanse Evangelische Kerken) benadrukte dit in een van hun officiële verklaringen voor en na het referendum:

> 'De familie- en onderwijscommissie, CEDECOL, verzoekt om de vorming van een institutioneel orgaan in het proces van het vredesakkoord, dat iedere Colombiaanse burger ervan verzekert dat het *familieperspectief* in plaats van het *genderperspectief* leidend is in het integratieproces voor vrouwen en kinderen in het nieuwe akkoord.'
> (CEDECOL, 23 oktober 2016)

Dit is de reden dat conservatieve evangelische christenen en katholieken zich, na honderd jaar van verdeeldheid, middenin een cruciale periode, weten te verenigen onder de vlag van morele bescherming en seksuele zuiverheid. Met een enorme capaciteit demonstreren evangelische christenen dat religieuze en morele discourses in Latijns-Amerika verre van machteloos zijn. Integendeel, traditionele politieke platforms wenden zich tot hen om mede de politieke agenda te vernieuwen en steun te winnen onder nieuwe stemmers.

Op de bres voor slachtoffers

Voor veel Colombianen zijn slachtoffers slechts evenzovele nummers in een statistisch rapport of een nieuwsverslag. Veel bezoekers uit Nederland zien hoe 'gewoon' het in de Colombiaanse perceptie is om om te gaan met voortdurend stijgende aantallen slachtoffers, het betekent voor Colombianen al nauwelijks meer een uitdaging.
Dit verklaart de reactie van miljoenen evangelische christenen: de slachtoffers kregen weliswaar een gezicht, maar er ontstond geen herkenbare verbinding met hun eigen religieuze overtuigingen. Een gedeelde evangelische identiteit werd zodoende een urgente taak.
Twee van de belangrijkste oecumenische organisaties, CEDECOL en La Mesa Ecumenica para la Paz (Oecumenisch Orgaan voor Vrede), raadpleegden verscheidene vertegenwoordigers van evangelisch-christelijke instellingen en organisaties, zodat regeringspresident Juan Manuel Santos in het vredesakkoord ook het religieuze gezicht in het conflict kon benoemen. Op een gegeven moment vroeg de president zelf aan de evangelische christenen om voorstellen ter verbetering van het vredesakkoord. CEDECOL stelde toen waar het de evangelische slachtoffers in het conflict betreft:

> 'Gegeven het feit dat de Colombiaanse samenleving zelf een land is met sterke religieuze gevoelens en actieve betrokkenheid bij het christendom, en de grondwettelijke erkenning hiervan in verschillende wetten en rechten, is het duidelijk dat de regering en FARC hieraan gedifferentieerde aandacht dienen te geven, en de bevolking zal weten te betrekken om het verzoeningsproces concreet te maken … Niet alleen dienden evangelische kerkgebouwen tot vluchtelingenkampen voor slachtoffers in het

hele land, maar zij werden ook militair mikpunt van verschillende gewapende groepen en kerken; hun leiders en leden werden doelgericht en systematisch vervolgd omwille van hun overtuigingen … Vele bronnen tonen aan dat religieuze minderheden werden gebruikt en misbruikt door het leger en rebellen, waarbij hun heiligdommen werden geconfisqueerd voor militaire operaties, met als resultaat dat duizenden families uit hun huizen verdreven werden en naar de steden moesten vluchten.'
(CEDECOL, 23 oktober 2016)

Dit was het meest zichtbare resultaat van het evangelische leiderschap aan het einde van de politieke strijd: een naam en gezicht geven aan de *identiteit* van slachtoffers om reden van hun overtuigingen. Het document hiervan was in veel kerken in het land onderwerp van discussie, en maakte uiteindelijk onderdeel uit van het officiële document van het vredesakkoord tussen de regering en FARC.

Slachtoffers onder evangelische christenen

De trieste oogst van bijna zestig jaar van interne conflicten in Colombia was: zes miljoen van huis en haard verdreven mensen, 400.000 moorden en buitenrechtelijke executies, en onnoemelijke schade aan de sociale inrichting van de samenleving. Daar komt bij dat in de jaren vijftig en zestig juist evangelische christenen in het hele land doelgericht en openlijk werden vervolgd vanwege hun overtuigingen

Diverse bronnen bevestigen de gewelddadige aanvallen op protestantse leden van de samenleving. Ik noem een aantal voorbeelden. Tijdens een zondagse viering in het noordelijke kustgebied werden mensen gedwongen hun kerkgebouw te verlaten, terwijl binnen alle bijbels werden verbrand (*The Baptist Herald*, nr. 12, september 1943). In Cartagena riep een priester zijn volgelingen op protestantse vieringen te boycotten (*The Baptist Herald*, 1945). In Cali schreef een Noord-Amerikaanse zendeling: 'De centrale baptistenkerk was aangevallen en beschadigd door religieus fanatisme' (Procedures van de Baptist Convention, archief, 1969, 14). CEDECOL meldt dat in Caldas, in het midden van het land, 'de Presbyteriaanse kerk van Albania in brand werd gestoken terwijl er mensen binnen waren' en een ander rapport doet in 1947 melding van 47 kerken die in brand gestoken waren. Sommige studies noemen zelfs dat tot de nieuwe grondwet in 1991 kwam, uitsluiting en vervolging door bewapende groepen en extreme fundamentalistische katholieke groepen wijdverbreid voorkwam.

Geloof in een verzoeningsproces

Vandaag de dag werkt CEDECOL nauw samen met de overheid om recht te doen aan de religieuze overtuigingen van slachtoffers. Het is een uitdaging, omdat het tevens impliceert dat aangebrachte schade aan tal van kerken, veroorzaakt door militaire troepen van de overheid en FARC, hersteld moet worden. Tegelijkertijd zien veel evangelische leiders hier een mogelijkheid om de bron van geloof aan te boren en te betrekken in het algehele proces van nationale verzoening. Zij geloven dat het genezingsproces van Colombiaanse slachtoffers onmogelijk te realiseren valt zonder de actieve aanwezigheid van de kerken in het terugbrengen van strijders naar democratisch leven. Het aandeel van evangelische christenen in dit proces hangt samen met de mogelijkheden die kerken hebben in het samenbrengen van de verschillende partijen in het conflict, met als doel een samenleven in verzoening te bewerkstelligen.

Kracht van geloof inzetten om dit land te herstellen

Die kracht van geloof gebruiken en inzetten om dit gebroken land te herstellen is de grote uitdaging voor evangelisch leiderschap. Dit kan bereikt worden wanneer de morele opvattingen van zorg voor familie, lichaam en seksualiteit, verdedigd door evangelische christenen, uitgebreid kan worden tot een breder gedragen concept van vrijheid en pluraliteit. Ik ben ervan overtuigd dat dit alleen kan slagen wanneer de Bijbel meer inclusief gelezen wordt en de dialoog op gang komt met

Voorstanders van het Colombiaanse vredesakkoord in de aanloop naar het referendum, 26 september 2016

groepen van een nieuwe identiteit. Sterker nog, in de strijd om burgerrechten, opgeeist door evangelische christenen enkele decennia geleden, draaide het in wezen om dezelfde rechten als waar seksuele minderheden vandaag voor vechten.

Vertaling uit het Engels: Annemieke van den Berg

— Edwin Alexander Villamil Morea is Colombiaans theoloog en filosofisch lid van het National Board of Peace, waar hij deelnam aan de discussie in 2016 over het document over het vredesakkoord onder religieuze gemeenschappen in Colombia. Hij is professor aan de Baptisten Universiteit en onderzoeksassistent aan de Universiteit van Valle. Dit artikel is als paper geschreven tijdens een onderzoeksbezoek aan de Vrije Universiteit Amsterdam onder supervisie van professor Eddy van der Borght in het kader van het Bridging Gaps-programma 2016.

Kerkelijke leiders en externe uitdagingen

De kerk in Nederland bevindt zich momenteel in een situatie van post-christendom. Een nieuwe context waar predikanten, pastors en voorgangers zich mee moeten (leren) verhouden. Hebben zij voldoende vaardigheden en handvatten? Een behoefteonderzoek met reacties van negen Nederlandse leiders uit verschillende kerkgenootschappen.

Voor het eerst sinds duizend jaar zijn we beland in een cultuurfase waarin het christendom niet langer 'hoort' of 'moet'.[1] Het christendom wordt niet meer ervaren als vanzelfsprekend of noodzakelijk. Tevens zijn kerklidmaatschap en kerkelijke participatie, volgens het onderzoek *God in Nederland* van Bernts en Berghuijs, verder gedaald en hebben religie en kerken in de ogen van veel Nederlanders fors aan belang ingeboet.[2] Een ruime meerderheid van de Nederlanders is van mening dat religie geen bepalende, constitutieve rol behoort te vervullen voor onderwijs en politiek.[3]
In deze nieuwe context hebben kerkelijke leiders enerzijds (intern) te maken met gemeenschappen die sterk veranderen onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen en anderzijds (extern) met een seculiere samenleving vol missionaire kansen en mogelijkheden. De vraag dringt zich op of de huidige predikant, pastor of voorganger wel over genoeg vaardigheden en handvatten beschikt om zijn of haar taak te vervullen. Lukt het kerkelijke leiders om te voldoen aan de verwachtingen vanuit de eigen gemeenschap en tegelijkertijd uitdagingen op te pakken die ontstaan in een seculiere context?
In dit artikel worden de uitkomsten van een behoefteonderzoek naar coaching en ondersteuning van kerkelijk leiderschap gepresenteerd. Aan de hand van interviews werd een antwoord geformuleerd op de vraag: welke ondersteuningsbehoeften lijken er te zijn onder kerkelijke leiders in Nederland? De uitkomsten worden gereflecteerd met specifieke aandacht voor de geuite behoeftes aangaande zaken betreffende het publieke domein. De term publiek domein duidt hier de openbare ruimte aan: het domein buiten de kerk waar zowel gelovigen als niet-gelovigen elkaar ontmoeten. De verzamelaanduiding 'kerkelijke leiders' wordt in deze context gebruikt voor de verschillende functies van pastoor, voorganger en predikant.

Onderzoeksmethode

Negen expertinterviews werden afgenomen met sleutelfiguren[4] verantwoordelijk voor de training en nascholing van kerkelijke leiders in de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, Remonstrantse Broederschap,

Oud-Katholieke Kerk in Nederland, Unie van Baptistengemeenten en de Protestantse Kerk in Nederland.
Op basis van persoonlijke ervaring en expertise deden zij uitspraken over de behoeften die zij zagen met betrekking tot training en coaching onder kerkelijke leiders in hun denominaties. Alhoewel deze experts goed zicht lijken te hebben op de situatie in hun gemeenschap, is het goed mogelijk dat de uitkomsten anders zouden zijn geweest wanneer er een behoefteonderzoek was uitgevoerd direct onder predikanten, pastores en voorgangers.
De afgenomen interviews werden getranscribeerd en vervolgens geanalyseerd met behulp van het data-analyseprogramma ATLAS-ti. De interviews werden gecodeerd en aansluitend thematisch gecategoriseerd. Iets meer dan de helft van alle codes gaf een directe ondersteuningsbehoefte weer, de andere helft was meer een observatie, een omschrijving van een bepaalde verandering of een kenmerk dat meestal direct of indirect in verband staat met de ondersteuningsbehoeften.

Persoonlijke dimensie en kerkelijke presentie

Het zwaartepunt van de ondersteuningsbehoefte lag in alle interviews op de persoonlijke dimensie van leiderschap. Er is volgens deze experts onder kerkelijke leiders voornamelijk behoefte aan meer persoonlijke reflectie, doordenking en zelfinzicht betreffende kerkelijk leiderschap, zowel op het individuele, professionele als ambtelijke vlak. Men vraagt ondersteuning bij het werken aan persoonlijke evenwichtigheid en mentale gezondheid en heeft behoefte aan het verder ontwikkelen van sociale en communicatieve vaardigheden. Ten slotte werd er een vraag waargenomen aangaande de ontwikkeling van algemene leiderschapsvaardigheden: hoe geef ik leiding aan een veranderende kerk en hoe geef ik sturing aan mezelf?
Wanneer we specifieker kijken naar de geobserveerde ondersteuningsbehoeftes bij kerkelijke leiders aangaande het publieke domein vallen er een aantal zaken op. Ten eerste, werden behoeftes op dit terrein door de experts in de verschillende interviews niet als voornaamste ondersteuningsvraag aangemerkt, het was voornamelijk een onderwerp van gesprek in de interviews met de Remonstrantse Broederschap.
Als er behoeftes werden aangemerkt op dit terrein, waren deze met name om de maatschappij en haar veranderingen (verder) te doordenken: wat is er nu eigenlijk aan de hand in de cultuur en hoe gaan we hier mee om? Wat is er gaande en in wat voor tijd leven we? Deze behoeftes werden vooral benoemd in de interviews met de baptisten, remonstranten en oudkatholieken.
Een gerelateerde vraag was die van kerkelijke presentie: hoe kan de kerk tegenwoordig present en relevant zijn in het publieke domein? En ook: hoe communiceer je met de rest van de wereld en kun je als kerk inspelen op zingevingsvragen van een publiek dat niet per se een kerkelijke binding heeft? Ten slotte kwamen de verschillende maatschappelijke veranderingen ter sprake samen met de geobserveerde effecten hiervan op zowel de kerk als op kerkelijk leiderschap.

Minder vanzelfsprekend, meer druk

Men observeert een samenleving waarin de positie van de kerkelijke leider steeds minder vanzelfsprekend wordt, mensen nemen niet meer zo snel contact op met de predikant of pastor, die evidentie is verdwenen. De verwachtingspatronen vanuit zowel de kerk als de samenleving zijn diffuser geworden. Het aansturen van een kerk is complexer en er wordt expertise gevraagd op veel verschillende vlakken. Dit vraagt volgens de experts om een grote mate van flexibiliteit en een kerkelijke leider die kan inspelen op verschillende mensen en behoeften.

Daarnaast beïnvloedt de veranderende plaats die de kerk inneemt in de samenleving het functioneren van de kerkelijke leiders. De experts zien dat pastores, voorgangers en predikanten onder druk komen te staan: de inzet is erg hoog, maar is vaak weinig succesrijk. Dit leidt in sommige gevallen tot gevoelens van teleurstelling, zelfvertwijfeling en onmacht.

Tevens zien ze nieuwe uitdagingen ontstaan: hoe begeleid je als kerkelijke leider veranderingsprocessen, hoe ga je om met weerstand en welke rol heb je in het proces van identiteitsontwikkeling wanneer de verhouding tussen kerk en maatschappij verandert?

Ten slotte wordt er geobserveerd dat de rol van de theoloog als hermeneut belangrijker wordt: hoe lees en interpreteer je de Bijbel

Er is een groeiende vraag naar ondersteuning op het gebied van algemene leiderschapsvaardigheden.

vandaag de dag, hoe ziet de liturgie van een veranderende kerk eruit en hoe is de cultuur te lezen en te duiden?

Behoefte aan algemene vaardigheden

Een andere opvallende uitkomst was dat de experts een groeiende vraag waarnemen naar ondersteuning op het gebied van algemene leiderschapsvaardigheden in plaats van de meer klassieke, theologische vaardigheden. Er wordt met name aandacht gevraagd voor praktische vaardigheden in het leiden van een kerkelijke organisatie. Hoe ga je als leidinggevende om met conflictsituaties, hoe stuur en coördineer je veranderingsprocessen, hoe ga je om met weerstand en creëer je draagvlak? Maar ook: hoe stuur je vrijwilligers aan en stimuleer/motiveer je mensen? De ondersteuningsbehoeften lijken volgens de experts voornamelijk te liggen op het gebied van sociale processen. De kerkelijke leider zou graag meer kennis en inzicht willen hebben in groeps- en veranderingsprocessen, communicatie, diversiteit en identiteitsvorming.
Ten slotte zoekt men naar handvatten voor praktisch zelfleiderschap: hoe organiseer je werkzaamheden, hoe deel je je tijd in en hoe neem je eigen behoeftes in acht?

Voorzichtige interpretatie

Er is enige voorzichtigheid geboden bij de interpretatie van de resultaten, aangezien de behoeften slechts indirect (de expertinterviews) zijn geëvalueerd en de resultaten eerder een algemene impressie geven dan een gedetailleerde uiteenzetting. Desalniettemin werden er een aantal interessante observaties gedaan waar wellicht een grotere groep pastores, predikanten en voorgangers zich in zullen herkennen.
Ten eerste gaven de experts aan dat kerkelijke leiders niet zozeer ondersteuningsbehoeftes lijken te hebben aangaande hun rol in het publieke domein, maar voornamelijk hulpvragen wat betreft de persoonlijke dimensie van leiderschap. Er is behoefte aan meer zelfreflectie en zelfinzicht en aan handvatten voor praktisch zelfleiderschap. Opvallend was tevens dat er voornamelijk behoeftes werden waargenomen aan ondersteuning betreffende algemene leiderschapsvaardigheden (groepsdynamica, conflicthantering, identiteitsvorming, communicatie) in tegenstelling tot de meer klassieke theologische vaardigheden (preken, exegetiseren).

Meer zelfreflectie en handvatten voor praktisch leiderschap

Behoeftes die wel werden opgemerkt aangaande kerkelijk leiderschap en het publieke domein, namen voornamelijk de vorm aan van doordenking en reflectie. Men ziet behoeftes bij kerkelijke leiders om de huidige maatschappij en haar veranderingen te doordenken om vervolgens de vraag te stellen welke rol de kerk kan hebben in het publieke domein. Hiermee zien we vraag ontstaan naar een cultuur-hermeneutische theologie waarin theologische expertise en verstaansmodellen uit tradities worden ingezet om de huidige cultuur en samenleving te interpreteren.[5]

Daarnaast wordt er geobserveerd dat maatschappelijke veranderingen van grote invloed zijn op kerkelijk leiderschap. Het aansturen van een kerk is complexer geworden, de kerkelijke leider staat onder druk en de combinatie van grote inzet en weinig succes kan leiden tot teleurstelling en onmacht. Tevens zijn er een aantal nieuwe uitdagingen, bijvoorbeeld: het begeleiden van veranderingsprocessen en identiteitsontwikkeling, omgaan met weerstand en creëren van draagvlak, en het aanpassen van een publieke functie.

De tendens

De observatie dat kerkelijke leiders niet zo zeer ondersteuning lijken te vragen aangaande hun rol in het publieke domein kan twee dingen betekenen: ofwel de kerkelijke leider heeft op dit punt geen ondersteuning nodig of deze thematiek speelt geen vooraanstaande rol in de werkzaamheden en/of het functioneren van de pastor, predikant of voorganger.

Kerkelijke leiders oriënteren zich nog volop

Afgaande op de ervaringen van de experts lijken de meeste kerkelijke leiders hun handen vol te hebben aan het runnen van hun eigen gemeenschap (intern) en het voldoen aan alle nieuw ontstane verwachtingen. De externe uitdaging van een seculiere samenleving voor kerkelijk leiderschap lijkt bij velen, zoals Doornenbal opmerkt,[6] weinig directe urgentie te hebben: het zwaartepunt van de ondersteuningsbehoefte ligt niet op het publieke domein, maar op persoonlijk leiderschap.

Toch worden er wel degelijk behoeftes waargenomen bij predikanten om de huidige maatschappij te doordenken om vervolgens als kerk present te kunnen zijn in het publieke domein. Dit geeft echter tegelijkertijd aan dat kerkelijk leiderschap zich nog in de beginfase van dit proces bevindt. Er lijken weinig concrete, praktische vragen te zijn: kerkelijke leiders zijn zich nog aan het oriënteren.

Ganzevoort observeert deze tendens ook bij theologische opleidingen, deze zijn volgens hem eenzijdig gericht op de hermeneutische lezing van de traditie en veel te weinig op de hermeneutische communicatie met het publiek van vandaag. Een adequate hedendaagse theologie is volgens hem een voluit publieke theologie die niet slecht intern kerkelijk georiënteerd is.[7]

Tevens lijken kerkelijke leiders een groeiende behoefte te hebben aan extra ondersteuning betreffende algemene leiderschapsvaardigheden in tegenstelling tot de meer theologische vaardigheden. De kerkelijke context vraagt om meer kennis en inzicht in groepsprocessen en groepsdynamica, veranderingsprocessen, conflicthantering, afbraakprocessen en ook om coaching op het relationele vlak.

De kerkelijke leider wordt op deze manier vanuit een toenemend seculier perspectief benaderd, wat zoals Barentsen opmerkt, ervaren kan worden als desacralisatie, als een vorm van ontheiliging of onttovering.[8] Dit proces is volgens hem echter onontkoombaar in onze huidige maatschappij. Hij pleit in dit kader dan ook voor een multidisciplinaire

benadering van kerkelijk leiderschap. Het aanbod aan scholing en permanente educatie wordt nochtans voor een groot deel ingevuld door de meer klassieke theologische scholing en vorming.[9] Met name de wat oudere predikant die in een geheel andere context is opgeleid, heeft vaak weinig meegekregen van meer algemene leiderschapsvaardigheden.

En nu …?

De huidige Nederlandse samenleving, waarin steeds minder mensen kerkelijk betrokken zijn, vraagt om kerkelijke leiders die hun publieke rol steeds serieuzer nemen. Het publieke domein is namelijk voor een groeiend aantal mensen de enige plek geworden waar zij in aanraking komen het christelijk geloof.

Gezien de behoeftes van kerkelijke leiders, zoals deze werden waargenomen door genoemde experts, lijkt het publieke domein echter niet de focus te zijn van pastores, predikanten en voorgangers. Kerkelijk leiderschap moet ervoor waken dat zij niet zo opgaat in haar interne uitdaging, dat zij geen oog en tijd meer heeft voor de externe uitdaging die er wel degelijk ligt.

Om kerkelijke leiders te helpen bij de invulling van deze rol, is het van belang dat zij hierbij zo goed mogelijk getraind en ondersteund worden. Wanneer hierbij gebruik gemaakt kan worden van bestaande theorieën en hulpmiddelen vanuit de psychologie, bestuurskunde, organisatiewetenschappen of politiek, moeten we dat naar mijn mening zeker doen. Niet alleen vanuit theologische overwegingen of eigen overtuiging, maar vooral ook omdat kerkelijke leiders hier zelf om lijken vragen.

Noten

1. Stefan Paas, *Vreemdelingen en priesters. Christelijke missie in een postchristelijke omgeving*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2015, 109.
2. Ton Bernts en Joantine Berghuijs, *God in Nederland 1966-2015*, Utrecht: Ten Have, 2016, 54-55.
3. Bernts en Berghuijs, 55.
4. Anke Bisschops, Arnold Smeets, Elza Kuijk, Bert Dicou, Henk Bakker, Wout Huizing, Jodien van Ark,Theo Witkamp, Joris Vercammen, Jack Barentsen.
5. Ruard Ganzevoort, 'Hoe leiden we anno 2014 goede theologen op?' *Handelingen* 41 (2014/3), 22.
6. Robert Doornenbal, *Crossroads. An exploration of the emerging-missional conversation with a special focus on 'missional leadership' and its challenges for theological education*, 431.
7. Ganzevoort, 21.
8. Jack Barentsen, 'Van ambtstheologie naar leiderschapsdiscours. Zoektocht naar een nieuwe visie op religieus leiderschap', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 70 (2016/4), 305-320.
9. Zie Ganzevoort, 20.

— Annemarie Foppen volgt een researchmaster Theologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam waarin zij theologie combineert met sociale psychologie. Zij is studentlid van het faculteitsbestuur van de VU-faculteit Godgeleerdheid.

....DOET GOED VOLGEN...
OTTOW

‘Een goede herder geeft zijn leven voor de schapen’

Visie en identiteit in een context van vervolging

Een groot deel van de wereldwijde kerk heeft te maken met geloofsvervolging. Het noemen van aantallen is altijd lastig, want hoe meet en weeg je vervolging?[1] De meest voorzichtige schattingen van verschillende organisaties en onderzoekscentra gaan echter uit van minstens honderd miljoen vervolgde christenen. Dat betekent ook dat er enorm veel pastors zijn die leiding geven aan hun gemeenten in die context van vervolging.

In dit artikel stel ik de vraag wat dat betekent voor hun visie op hun identiteit en rol als pastor. Ik doe dat op basis van vele gesprekken die ik de afgelopen tien jaar heb gevoerd tijdens de trainingen die ik aan voorgangers, herders en leraars geef.
In de verhalen die pastors me vertellen zitten een paar elementen die telkens weer terugkomen, ongeacht de plek op de wereld waar ze hun kerk dienen. Ik bespreek er hier drie: de pastor als herder, de pastor als voorbeeld en de pastor trouw aan traditie en liturgie.

De pastor als herder

Als het gaat om hoe de pastor zichzelf ziet, merk ik dat ze hun identiteit vooral aflezen aan het bijbelse beeld van de herder.
In Ezechiël 34 gebruikt God dit beeld voor de leiders van Israël en schetst daarbij wat goede en wat slechte herders zijn. In Johannes 10 neemt Jezus het beeld van de herder als geestelijk leider over en ook Hij laat dan zien wat goed en slecht herderschap inhoudt.
Met name de uitspraak van Jezus in Johannes 10:11: ‘Een goede herder geeft zijn leven voor de schapen’ is heel bepalend voor hoe vervolgde pastors hun identiteit als leider van de gemeente zien. Toen ik aan een groep pastors in Bhutan vroeg hoe in een nieuwe gemeente besloten wordt wie er pastor wordt, antwoordden ze: ‘Hij die bereid is zich het meest op te offeren.’
Leiderschap in de vervolgde kerk is bijna per definitie opofferend leiderschap. De pastor bekommert zich om zijn gemeenteleden die het zwaar hebben vanwege de vijandigheid van hun omgeving. Zij komen voor al hun zorgen, vragen en problemen bij hem en verwachten van hem dat hij helpt en oplost. Dat is ook wat de pastor van zichzelf verwacht en ziet als zijn roeping. Veel pastors worden dag en nacht gebeld,

moeten altijd beschikbaar zijn en cijferen zichzelf en hun gezin weg voor de gemeente. Daar hebben ze geen moeite mee, zo hoort het nu eenmaal en iedereen accepteert dat het zo is. Er is geen onderscheid tussen persoon en werk, tussen identiteit en rol. Je bent er 24/7 voor de gemeente, zoals de herder er is voor de schapen.

Levensstijl

De vraag is hoe het komt dat er zo'n verschil in identiteitsbeleving en rolopvatting is tussen pastors uit de vervolgde kerken in het Oosten en het Zuiden en de westerse pastors. Heeft het inderdaad te maken met de situatie van vervolging of armoede waarin de oosterse en zuidelijke pastors leven? Is het een culturele kwestie waarin westers individualisme een grote rol speelt?
Ik heb deze vraag een paar jaar geleden besproken met dr. Ajith Fernando tijdens een uitgebreide ontmoeting in Colombo in Sri Lanka. Hij gaf een verrassend antwoord, dat hij ook verwoord heeft in zijn boek *Leadership Lifestyle. A study of 1 Timothy*.
Om te beginnen zien pastors in het Oosten en Zuiden hun leiderschap meer als levensstijl dan als beroep. Het is een geweldige eer om medearbeider van God te mogen zijn en geroepen te worden tot pastor. Dat is niet iets wat je doet, maar dat is wie je bent. Identiteit en rol vallen voor hem helemaal samen op basis van zijn studie van 1 Timotheüs. Je staat als persoon helemaal in dienst van God en dat is meer dan je verdient, aldus Fernando: 'The thought is mindboggling! The Lord of creation has something special for me to do for Him' (p.29).

Lijden

Het tweede wat hij noemde als grootste verschil tussen westerse pastors en pastors in het Oosten en Zuiden is de omgang met het lijden. Door zijn leven in Sri Lanka te midden van oorlog en vervolging kent hij het lijden van dichtbij. Ook begeleidt hij veel pastors die gebukt gaan onder vervolging.
Voor de meeste pastors op deze wereld hoort lijden inherent bij het leven op aarde en daarmee ook bij hun leiderschap. Het is in situaties van vervolging met name de pastor die, als vertegenwoordiger van de gemeente en gezicht van de kerk, als eerste wordt gepakt. Ook al omdat als je de pastor opsluit, de gemeente vaak verweesd en angstig achterblijft. Voor de pastors is dit heel gewoon, zo ging het met Jezus, zo ging het met de apostelen en zo gaat het vandaag nog steeds als je geestelijk leider bent: je betaalt dan een hoge prijs.

Toewijding

Toen ik Ajith Fernando vroeg of hij ook had geleden onder vervolging, benoemde hij nog een principieel punt voor pastors. Hij gaf aan dat oorlog en vervolging wel hun tol hadden geëist van hem, maar dat het zwaarste lijden in zijn leven als pastor kwam vanuit de gemeente. Hij noemde dit: lijden als gevolg van toewijding.
Zoals Christus zich identificeerde met ons toen Hij naar de wereld kwam, zo identificeert een pastor zich met anderen, juist in hun lijden. Hij staat naast hen, deelt in hun lijden en geeft als het noodzakelijk is zelfs zijn leven of zijn vrijheid op voor zijn gemeenteleden, aldus Fernando.

'The Lord of creation has something special for me to do for Him!', zegt dr. Ajith Fernando (Colombo, Sri Lanka) op basis van zijn studie van 1 Timotheüs over leiderschap.

Het lijden van de pastor zit dus niet in de eerste plaats in de context van vervolging of armoede, maar zit in deze toewijding, die alles van je vraagt qua lichaam en geest. Zo geeft de pastor als een goede herder zijn leven voor zijn schapen. In een groot deel van de wereldwijde kerk is dit de identiteit en rol van de pastor.

De pastor als voorbeeld

Een tweede kenmerk van pastor-zijn in de kerk onder vervolging is de voorbeeldfunctie van de pastor. Juist omdat veel gelovigen bekeerde moslims, hindoes of boeddhisten zijn, zijn ze voor hun manier van leven als christen afhankelijk van voorbeeld-christenen om hen heen.
Vooral als ze laag opgeleid zijn en nog niet in staat om zelf de Bijbel te bestuderen, hangt hun geloofsleven af van hun pastor. Ze doen hem na, spreken hem na en geven dat weer door in hun gezin, familie of buren. Hier wordt letterlijk in praktijk gebracht wat Paulus schrijft in 1 Timoteüs 4:12: '... maar wees voor de gelovigen een voorbeeld in wat je zegt, in je levenswijze, in liefde, geloof en zuiverheid.'
Voor de pastor in die context geldt heel nadrukkelijk 'practice what you preach'. Ook hier betekent dit dat de pastor in alles vooral pastor is, in dienst van God en de gemeente. Van iedere christen wordt christelijk gedrag gevraagd, maar naar de pastor wordt gekeken als voorbeeld, omdat hij het is die Gods Woord verkondigt en hen vertelt hoe ze dat in praktijk kunnen brengen. Daarbij wordt niet alleen op hem gelet, maar ook op zijn gezin. Niet voor niets zegt Paulus dat een opziener 'zijn huisgezin goed moet leiden en op een waardige manier over zijn kinderen gezag moet uitoefenen' (1 Timoteüs 3:4). In het Westen worden dit

soort elementen van het leiderschap nauwelijks meer benoemd, daarbuiten des te meer. Natuurlijk zitten hier ook gevaarlijke kanten aan, maar het lijkt me vooralsnog bijbels en misschien ook in het Westen hard nodig om goede voorbeelden van ‘wandelen met God’ te hebben. Dan is het logisch dat degene die dat preekt en onderwijst daarin het voortouw neemt. Kerken onder druk of beginnende gelovigen vragen om pastors die hen voorgaan in het volgen van Jezus in álle aspecten van het leven.

Trouw aan traditie en liturgie

Een derde element van religieus leiderschap zoals ik dat tegenkom op mijn reizen spitst zich toe op de situatie in het Midden-Oosten. Er is daar een groot verschil tussen de protestants-evangelische pastors en de priesters die tot een van de vele orthodoxe stromingen behoren. Wat me in gesprekken met deze verschillende herders vooral is opgevallen is dat evangelische voorgangers heel anders omgaan met de vreselijke situatie in een land als Syrië of Irak dan de orthodoxe priesters.

Veel van de evangelisch-protestantse pastors willen het liefst weg uit de gevaarlijke omgeving waarin ze zich bevinden. Een deel van hun gemeenteleden is al vertrokken naar het Westen en zelf willen ze dat ook graag. Natuurlijk niet allemaal, maar ik heb die geluiden wel veel gehoord onder hen. Ze staan door hun evangelische geloofsbeleving al dichter bij het Westen, hebben vaak goede contacten met kerken of theologische opleidingen in het Westen en zijn dus niet zo huiverig voor de westerse cultuur. Ze putten wel kracht uit hun geloof in God, maar hoe zwaarder de omstandigheden, des te meer klinken hun verzoeken om hulp bij emigratie, liefst met hun hele gemeente tegelijk.

Bij de orthodoxe priesters kom ik dit nauwelijks tegen. Velen worden samen met hun gemeenten gedwongen om te vluchten uit hun dorpen of steden, maar piekeren er niet over om vrijwillig naar het buitenland te gaan. De orthodoxe gelovigen voelen zich Syriër of Irakees of Egyptenaar. Dat is onlosmakelijk met hun identiteit verbonden. Daarnaast beseffen ze meer dan wie ook dat hun christelijke cultuur aan de basis van de samenleving in hun land heeft gestaan. Het christendom was er eerder dan de islam, hun regio is nota bene de bakermat van het wereldwijde christendom. Die traditie is heilig voor hen, is door de eeuwen heen in stand gehouden door de trouw waarmee de priesters de liturgie zijn blijven celebreren. Ik liep eens een kerkje binnen in het Midden-Oosten, denkend dat ik er even alleen kon zitten. Maar er bleek een mis gevierd te worden: een priester en zijn assistent stonden bij het altaar en vierden samen de mis. Dat gebeurt op vele plekken in het Midden-Oosten, soms in kapotgeschoten kerken of in flatgebouwen vol vluchtelingen, maar de liturgie gaat door.

De verbondenheid van de orthodoxe religie met het land en de kracht van de liturgie die de eeuwen heeft getrotseerd, dragen de priester in zijn identiteit en rol als geestelijk leider in extreem zware situaties. Naast een persoonlijk geloofsleven heb je als pastor ook de traditie nodig die je draagt. Daarbij geeft de liturgie je woorden, gebaren en riten die je helpen uit te drukken wat je

Soms in kapotgeschoten kerken of in flatgebouwen vol vluchtelingen, maar de liturgie gaat door. Goede Vrijdag-gebed in Beiroet, 3 april 2015

zelf niet onder woorden kunt brengen. De troost en de kracht die daarvan uitgaan heb ik voor het eerst echt ervaren in vluchtelingenkampen in Irak en met Syrische priesters op de grens met Libanon.

Waar haal je als pastor, die zich toewijdt aan God en de gemeente, in vervolging en crisis de kracht en inspiratie vandaan? Misschien moeten we, kijkend naar de orthodoxe priesters, ons bewuster worden van de betekenis van de kerkelijke traditie waarin we staan en van de kracht van de liturgie die we uit die traditie aangereikt krijgen!

Noot

1 Rapport Pew Research Center's Forum on Religion and Public Life: pewforum.org/Government/GlobalRestrictions-on-Religion.aspx Zie ook: World Watch List Open Doors: www.opendoorsusa.org en en.wikipedia.org/wiki/Persecution_of_Christians (ook afbeeldingen)

— Ron van der Spoel is predikant binnen de Protestantse Kerk in Nederland, directeur van de Jethro Foundation (*equipping pastors worldwide*) en lobbyist voor Open Doors bij de Europese Unie.

‘Inclusief’ leiderschap in een homofobe context

Tijdens de negentiende Gay Pride Parade in Sao Paulo (oktober 2015) beeldde de transseksuele actrice Viviany Beleboni haar eigen kruisiging uit. Daarmee stelde ze het geweld en de stigmatisering waar LGBT[1]-mensen in Brazilië onder gebukt gaan op choquerende wijze aan de kaak. De ‘met de wapenstok’-manier[2] waarop traditionele kerken met homoseksualiteit en transseksualiteit omgaan, leidde sinds de jaren negentig van de vorige eeuw tot de opkomst van zogenaamde ‘inclusieve kerken’, die afscheid nemen van de gedachte dat LGBT-mensen Gods liefde niet waard zouden zijn. De Metropolitan Community Church (MCC), bijvoorbeeld, ziet zichzelf als ‘living a message of Jesus in order to include, not exclude’ en verstaat Jezus Christus ‘as the deliverer and savior of the exclude’.

De publieke rol van de leiders van deze inclusieve religieuze gemeenschappen is van groot belang om respect voor de mensenrechten van LGBT-mensen te herstellen en menselijke waardigheid te geven. De Braziliaanse antropologe Fatima Weiss de Jesus heeft met haar interviews laten zien dat leden van de MCC vaak sterk politiek actief zijn. Dit LGBT-leiderschap binnen en buiten de muren van de kerk kan ertoe bijdragen dat de kerken opnieuw gaan nadenken over de betekenis van homo- en transseksualiteit. Dat kan een belangrijke stap zijn in het tegengaan van met name religieus gemotiveerd homofobie.

In deze compliceerde situatie, die paradoxaal genoeg zowel verontrustend als ook hoopgevend is, moet naar mijn mening ‘Christus de bevrijder’ een veroverende en onderdrukkende vorm van christendom overwinnen. Alleen zo kan de waardigheid van iedereen bevestigd worden en het recht van iedereen om een geloof te belijden.

Noten

1 Mensen die lesbisch, homoseksueel (*gay*), biseksueel of transgender zijn.

2 De uitdrukking ‘striking down the baton’ – ‘met de wapenstok neerslaan’ wordt o.a. gebruikt door Silas Malafaia, leider van de grootste pentecostale kerk in Brazilië en prominent vertegenwoordiger van (World) Assemblies of God (Fellowship), het grootste verband van pinkstergemeenten wereldwijd.

— Tainah Biela Dias heeft een MA in de religiewetenschappen van de Methodist University in Sao Paulo en een BA in de sociale wetenschappen van de Pontifical Catholic University of Campinas. Van september tot en met november 2016 nam ze deel aan het programma Bridging Gaps aan de Protestantse Theologische Universiteit en de Vrije Universiteit.

Literair leiderschap?

Helden en heiligen bij pastoor Engelbertus Lagerweij in 1940 en 1941

Leiderschap in de publieke ruimte van religieuze persoonlijkheden is natuurlijk van alle tijden. Soms is het opvallend, iconisch zelfs. Soms is het ook op heel onverwachte plekken te vinden. Dat laatste is het geval in vier ogenschijnlijk wat elitaire en vrome uitgaven van de Utrechtse pastoor Engelbertus Lagerwey (1880-1959), die van 1924-1945 pastoor van de Utrechtse Ste. Gertrudiskathedraal in de Oud-Katholieke Kerk van Nederland was.

Engelbertus Lagerweij stond bekend als een uitgesproken en wat flamboyant figuur met weinig schroom om zich ook maatschappelijk te woord te melden. Het grote ruiterstandbeeld van St. Willibrord op het Janskerkhof in Utrecht herinnert aan de oecumenisch baanbrekende, kunsthistorisch belangwekkende en maatschappelijk actuele Willibrordtentoonstelling en -herdenking van 1939 – twaalfhonderd jaar na het overlijden van de 'Apostel der Friezen'. In het kader van deze tentoonstelling en in de nasleep ervan publiceerde Lagerwey een aantal boeken over Willibrord en andere heiligen.

Je zou denken dat iemand in de jaren 1940 en 1941 wel iets anders aan zijn hoofd zou hebben dan bibliofiele uitgaven (twee) en boeken voor de geïnteresseerde (en stichtelijke georiënteerde) gelovige. Schijn bedriegt: de boeken hebben een dubbele bodem en zijn uitdrukking van leiderschap in het publieke domein op een onverwachte manier – en vooral: voor de goede verstaander. In wat volgt schets ik Lagerweys leven kort, ga in op de Willibrordtentoonstelling van 1939, bespreek zijn publicaties en laat ten slotte zien dat ook recensenten in deze tijd wel door hadden waar het hier eigenlijk om ging.

Markant figuur

Om de hagiografische publicaties te kunnen plaatsen is een korte schets van het leven van Engelbertus Lagerwey nodig. Lagerwey was een van de markantere figuren binnen de Oud-Katholieke Kerk van Nederland die de gang van de 'oud-bisschoppelijke cleresie' naar 'Oud-Katholieke Kerk van Nederland' vormgaven.[1]

Lagerwey werd negen jaar voor de oprichting van de Unie van Utrecht van Oud-Katholieke Kerken in 1889 geboren in Amsterdam, op 26 september 1880.[2] Hij volgde daar de lagere school en werd vervolgens opgeleid aan het Oud-Katholiek Seminarie in Amersfoort.[3] In 1903 en 1905 werd hij diaken en priester gewijd, waarna hij pastoor werd in Zaandam (1905-1910), Dordrecht (1910-1924) en uiteindelijk van de kathedrale kerk van Ste. Gertrudis in Utrecht (1924-1945), in 1941 werd hij (titulair) bisschop van Deventer, een functie die hij bekleedde tot 1959, het jaar waarin hij op 13 maart stierf.
Lagerwey ontwikkelde een grote activiteit op het gebied van vorming, de sociale en politieke betrokkenheid van de kerk, het behoud van kerkelijk erfgoed en een katholieke stem in de oecumenische beweging. In het kader van het eerste stond hij aan de wieg van het Oud-Katholiek Museum in de oude schuilkerk naast de Ste. Gertrudis kathedraal en, zoals Van Schaik heeft beschreven,[4] aan de grote Willibrordtentoonstelling en -herdenking van 1939.
Tijdens de Tweede Wereldoorlog en in de aanloop daar naartoe zette hij zich in voor een duidelijke oud-katholieke stem en protesteerde bijvoorbeeld formeel bij Seyss-Inquart tegen het verplichte gebruik van de 'Germaanse groet' voor mensen in de *Arbeitseinsatz*, vond liturgische vormen om nadrukkelijk voor de (rechtmatige) regering te bidden, huisvestte onderduikers, onder wie de Utrechtse burgemeester Ter Pelkwijk, en vond uitwegen voor mensen die voor de *Arbeitseinsatz* opgeroepen waren.[5]
De wat tegenstrijdig lijkende belangstellingen voor kerkelijk erfgoed en een politiek bewuste opstelling van de kerk(en) werd in de persoon van Lagerwey overwonnen, doordat hij het eerste als aanleiding zag om zich over het tweede te uiten. Zo droeg hij in 1939 een artikel bij aan het oud-katholieke tijdschrift *De Oud-Katholiek*, waarin hij zich nadrukkelijk afvroeg hoe de huidige generatie, die Willibrords grensoverschrijdende missie en worsteling met de vijanden van het geloof herdacht, zou omgaan met het steeds zwakkere internationalisme en steeds sterkere nationalisme en de vijanden van het geloof in de eigen dagen.[6]
Het is in de context van deze levensloop met deze interesses en houding dat de hagiografische publicaties van Lagerwey uit 1940 en 1941 geplaatst moeten worden. Deze context geeft ook aanleiding tot de hierboven gestelde vraag: of er niet meer aan de hand is dan vrome hagiografie alleen.

Willibrordtentoonstelling in 1939

De aanleiding voor de heiligenlevens die Lagerwey in 1940 en 1941 uitgeeft en het brevier van Beatrix van Assendelft dat in 1943 volgt, hebben, tenminste wat de eerste drie ervan betreft, hun achtergrond in de Willibrordtentoonstelling van 1939 die plaats vond op initiatief van Lagerwey, zoals Van Schaijk uitvoerig heeft beschreven. Hier is het vooral van belang om er op te wijzen dat Lagerwey hierin drie van zijn grote interesses samenbracht: oecumene, kunstgeschiedenis en de rol van de kerk in de maatschappij. Het tweede spreekt voor zich: Lagerwey zette zich met anderen in voor een exquisiete tentoonstelling in Utrecht (Domkerk), met veel topstukken uit binnen- en buitenland.

Omdat Willibrord ook de 'stichter van de kerk' in (tenminste) de Noordelijke Nederlanden is en alle kerken zich ergens op hem terugvoeren, brengt de herdenking ook katholieken van twee soorten (rooms en oud) samen als ook protestanten. Het is een belangrijke oecumenische impuls die goed bij Lagerwey past.
Zijn eigen bijdragen in publicaties omtrent de tentoonstelling kennen echter nog een verder accent: de maatschappelijke actualiteit van Willibrord en dan als een internationaal gericht persoon, niet eens 'alleen maar' als inspirerend missionaris. Gezien de grote verdeeldheid in Europa op dat moment – de spanningen rondom ettelijke uitbreidingen van Duitsland door *Anschluß* of annexatie in 1938-1939 – tegen de achtergrond van het (dreigende) falen van bewegingen gericht op internationale verbondenheid, zoals de Volkenbond, is dit een opvallende nadruk.
Anglicaanse en (dus) Engelse aanwezigheid in de persoon van de bisschoppen van Ripon en Gloucester bij de herdenking was eveneens van meer dan alleen religieus belang. De tentoonstelling moest in september 1939 twee weken te vroeg worden afgebroken vanwege het dreigende oorlogsgeweld.

Heiligenlegenden in 1940 en 1941

Als dan in 1940, net nog in januari, een eerste hagiografische publicatie van Lagerwey verschijnt, een bibliofiele heruitgave met hertaling en inleiding van de middeleeuwse Willibrordlegende volgens (oorspronkelijk) de *Legenda aurea*, bezorgd in samenwerking met de boekhistoricus Bonaventura Kruitwagen, lijkt er in eerste instantie weinig

'Stichter van de kerk' Willibrord meer dan 'alleen maar' inspirerend missionairis, Janskerkhof Utrecht

aan de hand te zijn wat leiderschap in de publieke ruimte betreft. Het nawoord van de uitgave geeft reden hier anders over te denken, daar staat namelijk, in een imitatie van het Nederlands van de legende zelf, ook het volgende:

> 'Ende wort ghedruct ende voleynt anno domini Mo.do.cccco ende viertich inden maent ianuario/ als daer was groet swaer orloge ende onpays onder die kersten volcken. ende oec ander volcken dye geen kersten en waren/ ofte niet syn en wouden.'[7]

Het is een analyse van het tijdsgewricht in miniatuur en: het reproduceert de centrale tegenstelling in de Willibrordlegende: tussen de 'kerst volken' aan de ene kant en 'heidenen' aan de andere. Voor een goede verstaander in deze tijd: een tegenstelling ook tussen christenen en nazi-Duitsland met zijn neo-pagane mythologie.

'Juist nu!'

Later dat jaar verschijnt er ook een eerste deel van het tweedelige werk *Helden Gods. Le-*

genden van Nederlandse heiligen. Het is anders dan de Willibrordlegende duidelijk gericht op een breed publiek. In de inleiding van de beide publicaties zijn weer opmerkingen te vinden die erop wijzen dat Lagerwey hier meer in de zin heeft dan het bevorderen van stichtelijkheid alleen. Zo is er in het eerste voorwoord te lezen dat het hier om 'schatten van godsdienstige, zedelijke, letterkundige, verheven dichterlijke, echt vaderlandse waarde' gaat.[8] Aan het einde voert Lagerwey een tweegesprek met een (fictieve) gesprekspartner die hem vraagt of het nou zo zinnig is om dit soort teksten nu uit te geven – Lagerwey antwoordt met: 'Juist nu!' In het tweede deel van *Helden Gods* is een opvallende zin de slotzin van de hele inleiding, waar hij een wending maakt van het verlangen van mensen naar een nog betere uitgave naar een algemenere uitspraak over wensen:

> 'Moge God, die wonderlijk is in zijn heiligen, ze [sc. de hoogste wensen van mensen] aan ons vervullen boven bidden en verwachten, ons lonen met vrede en kronen met glorie!'[9]

Het is een uitspraak die op twee niveaus te lezen valt: die van vroomheid en die van politiek.

Dubbele bodem

Wat gebeurt er dan wanneer deze publicaties met het oog op de inhoud gelezen worden en in het licht van deze opmerkingen in de voorwoorden?
Het antwoord op deze vraag is: Lagerwey presenteert via zijn boeken en heel eigen visie op wat mensen samenbindt en langs welke lijnen conflicten verlopen. Je zou kunnen zeggen dat zijn gebundelde heiligenlegenden een visie op de *communio sanctorum* biedt die tegelijkertijd een maatschappijkritiek inhoudt. Door zijn bundel te positioneren als 'Helden Gods' en in te zetten op Nederlandse heiligen, spreekt Lagerwey een discours aan over vaderland en de paradigmatische vertegenwoordigers van de bijbehorende identiteit die in de jaren dertig en veertig breed verspreid was, juist met die woorden. De selectie en presentatie van de heiligen geven hier vervolgens inhoud aan. Wat blijkt is dat 'Nederlandse' heiligen meestal helemaal niet Nederlands of ('Fries') zijn, maar Engels, Frankisch, of nog iets anders. Het is dus een internationale gemeenschap.
Zijn samenhang vindt deze gemeenschap in een gemeenschappelijk geloof en haar heiligheid ontleent ze aan God, niet, bijvoorbeeld aan een gemeenschappelijk 'ras' of de 'geest' van een 'volk'.
Als er gestreden en geworsteld wordt in de legenden, dan is dat vrijwel altijd tussen christenen aan de ene kant en heidenen aan de andere kant. Echt Nederlanderschap is dus internationaal georiënteerd en gebaseerd op een geloofsgemeenschap met deugden als barmhartigheid en naastenliefde, eerder dan op militaire heldhaftigheid of soortgelijk heldendom en offers voor het heilige vaderland.
De scheidslijn loopt bij Lagerwey tussen christelijk en heidens, niet tussen rassen, terwijl het christelijke een eigen vorm van heldhaftigheid kent, die eerder geweldloos georiënteerd is – zelfs bij militaire heiligen als St. Joris (derde heilige in het tweede

deel). Dit sluit uitstekend aan bij zijn eigen pleidooi voor 'internationalisme' rondom het gedenken van Willibrord in 1939 en is daarom vermoedelijk meer dan een *Hinein-interpretieren* in Lagerweys hagiografische publicaties.
Het beeld van bibliofiele en vrome publicaties met een dubbele bodem lijkt bevestigd te worden door een laatste publicatie uit 1943: *Het brevier van Beatrix van Assendelft*. In de uitgave zelf staat weinig subversiefs, maar de titel is wel opvallend: in het manuscript zelf wordt er naar Beatrijs en niet naar Beatrix verwezen. Het is natuurlijk dezelfde naam, maar zou deze titel geen toespeling zijn op de naam van de in 1938 geboren kroonprinses en latere koningin?[10]

Fantasie of werkelijkheid: scherpe recensenten

Om na te gaan of het plausibel is dat de bovenstaande dubbele lagen in Lagerweys publicaties ook opgemerkt zijn, is het goed om naar contemporaine recensies te kijken. Deze zijn er met name van *Helden Gods* en sommige ervan geven inderdaad aanleiding om te denken dat de dubbele lading van de boeken ook door tijdgenoten zo gezien werd. Twee voorbeelden hiervan zijn de volgende. In *Het Nieuwsblad van Friesland* verschijnt op 29 november 1940 (p. 2) een recensie die uit Lagerweys inleiding de zin citeert die betrekking heeft op de 'schatten van godsdienstige, zedelijke, letterkundige, verheven dichterlijke, echt vaderlandse waarde'[11] en benadrukt elders ook het 'Vaderland' als het referentiekader van Lagerweys uitgave. De recensie lijkt dus het 'vaderlandse karakter' van de bundel te benadrukken.

Over het tweede deel van de *Helden Gods* verschijnt er in *Het Nationale Dagblad*, een uitgave van de Nationaal-Socialistische Beweging, op 6 maart 1942 (p. 4) een recensie van de hand van Andreas Glotzbach die, hoewel positief getoonzet, zich wel ergert aan te vaak voorkomende zinnen als 'Nu, de koning van Engeland, een zeer machtig heerscher, die tal van volkeren aan zijn schepter [sic] onderworpen had, vatte het plan op …' (Lagerwey bleef hier overigens trouw aan de grondtekst van de 'Legenda aurea', de 'Gulden legende'). Ook hier lijkt de recensent in te gaan op een heel specifiek onderdeel van Lagerweys publicatie.

De conclusie in deze bijdrage kan kort zijn: door voort te bouwen op de Willibrordherdenking van 1939 en een aantal hagiografische, op het eerste gezicht vooral bibliofiele en stichtelijke uitgaven, het licht te laten zien net voor en aan het begin van de Tweede Wereldoorlog en de Duitse inval in Nederland, oefende Lagerwey op een subtiele manier, maar herkend door tijdgenoten, religieus leiderschap uit in de publieke sfeer.

— Peter-Ben Smit is universitair docent Nieuw Testament aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam, bijzonder hoogleraar aan het Oud-Katholiek Seminarie, (assistent-)pastoor Oud-Katholieke Parochie Amsterdam en lid van de redactie van *TussenRuimte*.

Stabiel leiderschap in tijden van turbulentie en transitie

Tijden van turbulentie en transitie vragen ook om stabiliteit van religieuze leiders. Als er naast het bestuderen van literatuur over leiderschap één moment is om vanuit een andere bron kennis en informatie op te doen over leiderschap dan is het wel de verkiezingst(r)ijd.

Politieke leiders en mediacratie

Na de beëdiging van de nieuwe Amerikaanse president en de machtsexpansie van een Turkse president is het de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer die ons bezig hield en houdt. Peilingen, interviews en lijsttrekkersdebatten buitelen voorafgaand over elkaar heen. Veel meer dan om de binnenkant lijkt het om de buitenkant te gaan. Niet alleen met hele, maar ook met halve waarheden kun je in een tijd van mediacratie ver geraken.

Een nieuwe, al dan niet zelfbenoemde, leider kan voor het oog van de camera worden gemaakt – en wat licht wordt vergeten: gebroken. We leven in een maakbare, maar ook breekbare samenleving.

De tijd dat leiders werden geboren en een rijpingsproces hadden doorgemaakt met bijbehorende groeipijn lijkt voorbij. Wat betekent dit voor het religieuze leiderschap in het publieke domein? Daarover gaat deze bijdrage vanuit het perspectief van het benedictijnse leiderschapsaspect van *non turbulentus*. Tijden van turbulentie en transitie vragen ook stabiliteit van religieuze leiders.

De religieuze context is immers in een rap tempo veranderd. De vanzelfsprekendheden van het *corpus christianum* zijn voorbij. Waar menigeen treurt, ziet een ander mogelijkheden. Veranderingen op de religieuze markt prikkelen leiders uit hun comfortzone te komen. De huidige religieuze leider is zich ervan bewust dat zij dan wel hij ook buiten de muren van het eigen religieuze gebouw van betekenis kan zijn.

Zowel het functioneren binnen als buiten de eigen religieuze gemeenschap vergt evenwel stabiel leiderschap. Daarbij denk ik aan: 1.het interne en het externe optreden, 2. het al dan niet hebben van mandaat en draagvlak om buiten de eigen religieuze gemeenschap op te treden, 3. de intrapersoonlijke en interpersoonlijke stabiliteit, 4. de 'aandacht voor de zaak' en 'aandacht voor de mens', om het tot dit viertal aspecten te beperken.

Mandaat en stabiliteit

Ten eerste, de valkuil is aanwezig dat het optreden in de buitenwereld ten koste gaat van het interne werk. Die kans is groter als de leider weinig tot geen mandaat en/of draagvlak heeft van zijn religieuze achterban om zich buiten de organisatie te begeven. Het is ook verleidelijk: even wat anders dan een druilerige dinsdagmiddag oudere gemeenteleden bezoeken, een bijbelkring leiden voor de weinige jongeren van de geloofsgemeenschap of de eigen morrende institutionele achterban in het gareel te houden. Eindelijk gezien worden in het lokale weekblad, de regionale radio-omroep of zelfs op de televisie is dan algauw interessanter.

Ten tweede, of de religieuze leider al dan niet een mandaat heeft, de ruimte om in het publieke domein op te treden, is niet onbeperkt. Niet elke religieuze leider is zich ervan bewust dat zijn of haar optreden onder het maatschappelijke vergrootglas ligt. Zelfs een preek voor de eigen geloofsgemeenschap kan maatschappelijke onrust veroorzaken of/en een externe (rechts)werking hebben.

Ik denk daarbij aan het beluisteren van preken tijdens het vrijdagmiddaggebed in moskeeën zoals na 09/11. Ook het gesproken woord in christelijke gemeenschappen kan externe werking hebben.[1] Er is dan wel vrijheid van godsdienst, zowel gezamenlijk als individueel, maar die is niet onbeperkt. De overheid kan dit grondrecht buiten gebouwen en besloten plaatsen inperken vanwege de bescherming van de gezondheid, in het belang van het verkeer en ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden, zie artikel 6 van de Grondwet.

De religieuze leider zal stabiliteit in zich moeten bergen en kunnen afwegen wat hij in welke context al dan niet kan zeggen. De vrijheid van godsdienst of meningsuiting van de ander kan in het gedrag komen. Grondrechten kunnen botsen.

Ten derde, wanneer de religieuze leider zich buiten de eigen religieuze (geloofs)-gemeenschap begeeft, zal hij, meer dan daarbinnen, onder het vergrootglas liggen.[2] Roeping kan in de eigen religieuze gemeenschap dan wel met veel ontzag worden bewierookt, maar de buitenwereld heeft er weinig of geen boodschap aan. Roeping ligt niet veraf van narcisme.[3] Leiding en verleiding liggen dicht tegen elkaar aan. De religieuze leider wordt aangesproken, soms aangevallen en dient zich te verantwoorden. Transparantie als aspect van *good governance* geldt ook voor hem. In het maatschappelijk discours geldt een ander taalveld, een andere denkwijze en andere spelregels. Als het goed is, kan hij de confrontatie met het eigen religieuze ongelijk, kritiek, hoon en spot op de eigen spiritualiteit aan. Hij is in staat de eigen persoonlijke en professionele beperkingen eerlijk onder ogen zien. Als een gelouterd mens die weet heeft van de instabiliteit in persoonlijkheid en professie is hij daar doorheen gegroeid.

Hij brengt het principe '*walk your talk*' in praktijk: hij doet wat hij zegt. Wat hij zegt, klopt ook. Hij is immers transparant. Dat lukt hem, omdat hij de kenmer-

ken van emotionele stabiliteit – openheid, extraversie, groei, stressbestendigheid en optimisme – in zich bergt en uitstraalt.[4]
Ten vierde, gesteld dat de religieuze leider succesvol is in het publieke domein naar de maatstaven van de mediacratie en maatschappelijke normen, dan nog is het de vraag wat succesvol is. In de loop van de tijd zal blijken of de religieuze leider in het publieke optreden (emotioneel) stabiel leiderschap[5] vertoont.
Tijdens mijn heao-studie leerde ik de *Managerial Grid* van de Amerikaanse managementtheoretici Robert Blake (1918-2004) en Jane Moulton (1930-1987) kennen.[6] In het kort, er zijn leiders die slechts 'aandacht voor de mens' (relatiegericht) hebben en zij die slechts 'aandacht voor de zaak' (resultaatgericht) hebben. Blake en Moulton presenteerden vijf hoofdstijlen die zij uiteenzetten op twee assen. Ideaal is de leider die zowel relatie- als resultaatgericht is, hoewel het niet ondenkbaar is dat in bepaalde situaties een iets andere hoofdstijl gevergd wordt. Kortom, een leider is nodig die beide aspecten in het vizier houdt en integreert. Het gaat hem niet alleen om zichzelf.

Voorbeeld uit Indonesië

Leiderschap is niet alleen persoonlijk en institutioneel bepaald, maar ook contextueel. Een kleine Indonesisch voorbeeld mag dit wellicht illustreren.
Tijdens gastcolleges en een serie publiekslezingen leerde ik nog meer dan daarvoor de waarde van het contextueel theologiseren beseffen. In een collegezaal met dertig tot veertig studenten en predikanten tijdens een Summerschool van ongeveer honderd deelnemers komen vragen aan de orde die regionaal-contextueel – eilandelijk – bepaald zijn.
Het maakt uit of de student uit Noord-Sulawesi komt of uit Oost-Timor. Elk eiland heeft z'n eigen religieuze en politieke kleur. De ene predikant worstelt met het dilemma hoe om te gaan met gemeenteleden uit Papoea Nieuw-Guinea, die 's ochtends de strijd met een andere stam aangaan en niet zeker zijn of ze 's avonds weer thuiskomen. De andere predikant twijfelt of hij op Noord-Sumatra het gesprek aan moet gaan met zijn islamitische collega's, omdat moslims massaal eisen dat alle restaurants (van christenen) waar babi pangang wordt geserveerd worden gesloten, omdat ze varkensvlees serveren.
Wat een verschillende dilemma's waar leiders voor komen te staan en diversiteit aan thema's waarmee zij te maken hebben. Daarom geven zij aan dat zij leiding nodig hebben, juist om goed leiding te kunnen geven. Bij de evaluatie aan het einde van de Summerschool zeiden ze: 'You gave us hope'.[7]

Leiders hebben ook af en toe leiding nodig, juist om weer stabiel, spiritueel en fier te kunnen functioneren en ook om de verleiding om weg te kijken of (weg) te vluchten eerlijk onder ogen te zien.

Niet iemand die met allerlei winden meewaait, maar een non-turbulentus. *Lough Swilly in County Donegal, Ierland*

Niet wispelturig

Wanneer de religieuze leider zich in haar of zijn eigen geloofsgemeenschap al niet meer helemaal in een comfortzone kan bewegen, dan geldt dit nog minder in het publieke domein. Hoewel juist dan dit domein verleidelijker is dan het beperkte functioneren in de eigen geloofsgemeenschap.

Hoe dan ook, het vergt meer dan ooit stabiliteit van de religieuze leider. Het participeren in het publieke domein vraagt veel van de religieuze leider. Het is niet alleen het leuk oppoetsen van het ego op sociale media. Het gaat immers niet alleen om de leider zelf, ook niet alleen om de zaak, maar ook om de mens(en) om hem heen.

Benedictus van Nursia (480-547) zegt daarover iets waardevols in zijn regel voor het kloosterleven. Van de kellenaar, de econoom-beheerder in het klooster, zegt hij dat deze *non turbulentus* dient te zijn, 'niet wispelturig'.[8] De religieuze leider dient geen wervelwind te zijn, niet iemand die met allerlei winden meewaait, niet iemand die als een ideeënfabriek steeds nieuwe luchtballonnetjes oplaat en daarmee zijn medewerkers over de kling jaagt, niet iemand die zelf geen taak kan finaliseren en het wel verwacht van zijn 'ondergeschikten'.

Zo niet Benedictus: *non turbulentus*. De religieuze leider zal in het publieke debat de eigen vorm en retoriek ook tegen het licht moeten houden en beseffen wanneer zwijgen gepast(er) is. Uiteraard dient tegen onrecht gestreden te worden.

Maar dit kan ook op passende wijze, eigen aan authentieke spiritualiteit. Het gaat niet over de waan van het moment, kijkcijfers, charisma of curriculum vitae, maar om de stabiliteit van de samenleving. Dat is iets anders dan neuroticistisch leiderschap met alle emotionele uitbarstingen van dien.
Het gaat er niet om dat een religieuze leider onverstoorbaar door het publieke leven moet gaan. Integendeel. De stabiele leider heeft juist weet van instabiele momenten, butsen en beuken, burn- of bore-out, maar weet deze te integreren in haar of zijn persoonlijk en professioneel functioneren. Een stabiele leider verkeert in het publieke domein zonder de eigen achterban te vergeten. De leider heeft zowel in tijden van transitie en turbulentie zowel aandacht voor de zaak als aandacht voor de mens. Inderdaad, een stabiele leider is *non turbulentus*.

Noten

1 In 2005 werd dominee N.K. Mos uit Wassenaar ervan beschuldigd dat hij een antisemitische preek had gehouden. Gemeenteleden stelden dat hij Joden verraders had genoemd en dat Hitler een bijbels fundament voor zijn daden had. Zelfs het CIDI kwam eraan te pas. Uiteindelijk kwam het niet tot een rechtszaak. Wel werd er via het interne kerkrecht met Mos gehandeld; www.nik.nl/2006/05/dominee-preekt-anti-joods-maar-ziet-tegelijkertijd-diepe-verwantschap/ [geraadpleegd 15 maart 2017]; www.trouw.nl/home/pkn-bepraat-in-wassenaar-anti-joodse-preekcrisis~a1102e33/ [geraadpeegd 15 maart 2017]

2 Robin de Wever, 'Rector Islamitische Universiteit moet nu écht op zijn woorden letten', in: *Trouw* 7 maart 2017. 'Dominee noemt Borst 'engel des doods'', in: *Algemeen Dagblad* 14 maart 2014.

3 Joke van Saane, *Geloofwaardig leiderschap*, Zoetermeer: Meinema, 2012, 52-58.

4 Van Saane 2012, passim.

5 E. van Velsor e.a. (ed.), *The Center for Creative Leadership Handbook of Leadership Development*, 3rd. ed., San Francisco: Jossey-Bass, 2010.

6 R.R. Blake & J.S. Mouton, *The managerial grid: The key to leadership excellence*. Houston: Gulf Publishing Company, 1964.

7 Evaluatie vrijdag 27 juli 2016 Summerschool PERSETIA, Sematang Piantar, Noord-Sumatra, Indonesië.

8 Caput XXXI De Cellarario Monasterii; www.intratext.com/IXT/LAT0011/_PW.HTM [geraadpleegd 7 maart 2017]

— Leon van den Broeke is universitair docent Religie, recht en samenleving aan de Vrije Universiteit Amsterdam en Kerkrecht aan de Theologische Universieteit Kampen.

Zichtbaar geraakt

Dit werk is een momentopname van de performance 'The Artist is Present' (2010) van Marina Abramovic (1946) in het Museum of Modern Art in New York. Abramovic zat drie maanden lang, acht tot tien uur per dag, in stilte op een stoel. Tegenover haar kon het publiek één voor één plaatsnemen en onderdeel worden van het kunstwerk.
Hier zien we Abramovics ontmoeting met de kunstenaar Ulay. Ze hebben twaalf jaar een relatie gehad en samengewerkt. Naar jaren zit hij opeens voor haar. Abramovic is zichtbaar geraakt door zijn aanwezigheid. Ondanks het soms luidruchtige publiek om haar heen stelt ze zich open en kwetsbaar op. Op een gegeven moment reikt ze naar voren, legt haar open handen op tafel. Ulay legt met een lach zijn handen in de hare. Het moment is snel voorbij en Ulay maakt de stoel vrij voor de volgende. Maar Abramovic is er nog niet klaar voor.
Het werk van Abramovic kenmerkt zich door het opzoeken van fysieke en geestelijke grenzen. De wereld verandert als je zelf verandert, is haar stelling. Daarom doet ze dingen waar ze bang voor is en ervaart ze falen. Vertrouwen in de ander, zo benadrukt ze in haar TED-talk, is hierin een fundamentele voorwaarde.
Haar vertrouwen, haar moed en haar kwetsbaarheid vind ik inspirerend. Maar als ik verhalen lees over Jezus die mensen als Zacheüs (Lukas 19) of de Samaritaanse vrouw (Johannes 4) ontmoet, zie ik dat Jezus ons een stap voor is. Verandering in mensen vindt plaats omdat Jezus het initiatief neemt. Door hem worden mensen open en kwetsbaar, vreugdevol en vrijgevig. Ook daarvoor is vertrouwen nodig, maar het is zeker dat door de ontmoeting met Jezus deze wereld verandert in een stukje Koninkrijk.

— Jolien van Braak MA heeft kunstgeschiedenis en theologie gestudeerd. Ze wil beeldende kunst verbinden met geloof, kerk en theologie.

Marina Abramovic (1946), 'The Artist is Present', 14 maart – 31 mei 2010, MoMa, New York
Fragment: dag 1, 9 maart 2010: Ulay
Bron: YouTube 'Marina & Ulay @ MoMA The Artist is Present' 1:27, https://www.youtube.com/watch?v=PR5AXaR2wAc

Symposium Missiologisch Erfgoed

Op vrijdag 3 februari werd er een symposium georganiseerd op de PThU in Amsterdam door de Stichting de Zending der Nederlandse Hervormde Kerk (NHK)/Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Deze stichting werd in 1946 opgericht om het zendingswerk vanuit de NHK, en later de PKN, mogelijk te maken. Per 1 januari 2017 is de stichting opgeheven en zijn de taken (voornamelijk vermogensbeheer) overgenomen door de Dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk, Kerk in Actie en de afdeling Missionair Werk & Kerkgroei. De stichting maakte ook de bijzondere leerstoel Missiologie vanwege de PKN mogelijk. In de afgelopen zeventig jaar bekleedden vijf hoogleraren deze positie. Vier van hen gaven nu een bijdrage.
Prof.em.dr. Jan Jongeneel benadrukte dat in zending er een ontmoeting plaatsvindt tussen het lineaire denken (met name zichtbaar in de monotheïstische godsdiensten) en het cyclische denken (traditionele en Aziatische godsdiensten). Volgens Jongeneel is hier tot op heden nog te weinig aandacht voor geweest binnen de Nederlandse systematische theologie.
Prof.dr. Martha Frederiks sprak over leermomenten in een halve eeuw relaties tussen moslims en christenen. Daarin zag men met name de opkomst van de interreligieuze dialoog. Tegenwoordig spreekt men eerder over 'interfaith dialogue'. Dit is een fundamentele verandering in denken. Het gaat om de relatie tussen mensen, niet zozeer systemen en structuren. Deelnemers aan een dialoog zijn dus niet zozeer representanten van hun religie, maar personen met hun eigen geloofsbeleving die kunnen afwijken van gangbare leerstellingen.
Prof.dr. Mechteld Jansen betoogde dat zending vooral plaatsvindt in de ontmoeting tussen mensen. Als mens heb je immers altijd een boodschap (getuigenis) aan de ander, over wat je zelf actief hebt gedaan, maar ook over wat jou is aangedaan. Missie is dan vooral het uitwisselen van levensverhalen. We hebben de ander nodig om de 'lengte en de breedte, de hoogte en de diepte van de liefde van Christus te kunnen begrijpen' (Efeze 3:19).
Prof.dr. Dorottya Nagy zocht naar verschillende variaties in de kijk op 'de vreemdeling' binnen de protestantse zendingstheologie. Daarbij kunnen we de ander als vreemdeling zien, God, maar ook onszelf in de relatie tot God en de ander. — *Wilma Wolswinkel*

'Op hoop van zegen' – symposium Pionieren

De titel en de inhoud van het rapport van het landelijke team Pionieren van de Protestantse Kerk in Nederland heeft een mooie parallel met het bekende toneelstuk van Herman Heijermans over het vissersbestaan rond 1900; soms de wind volop in de zeilen, soms ook lege netten en flinke offers van teamleden.

In Woerden werd op 10 februari een symposium gehouden over 'ontwikkelingen, geleerde lessen en uitdagingen na acht jaar pionieren'. De Protestantse Kerk kent al bijna honderd pioniersplekken. Je vindt ze overal: in het café of in Kloosterwelle, een stadstuin, een eredienst-*light* voor zoekers, stevig ingekaderd of juist in alle vrijheid van start gegaan. Indrukwekkend is de verwachting dat in de komende jaren ongeveer tien procent van de geloofsgemeenschappen binnen de Protestantse Kerk in Nederland een pioniersplek zal zijn. Daarvan wordt nu al twintig procent gerund door mensen die daarvoor niet betaald worden.

Een van de uitdagingen bij deze nieuwe werkers in een nieuwe geloofskring betreft hoe veel en welke theologie ze nodig hebben, een complete opleiding of kan het ook anders met een leer-werktraject. In de wereldkerk zijn er gebieden waar een theologiestudent aan het eind van zijn studie de opdracht krijgt een gemeente te stichten. Idee voor hier?

Mooie verhalen vragen op z'n minst enige kritische reserve. Wat is de spirituele duurzaamheid? Hoe houd je het vol? Niet alleen als de zegen niet direct met volle handen ontvangen wordt, maar ook op termijn, zodat een pioniersplek niet maar een interessante oefening is voor een paar avonturiers, maar ook gemeenschapsvormend en verbonden met anderen.

De Protestantse Kerk wil verder naar tweehonderd pioniersplekken. Dat is mooi. In het toneelstuk van Heijermans zijn het de rijke reders die het kapitaal hebben voor de vloot. Ook zonder hen geen vis aan wal. Een mooie uitdaging voor beleidsmedewerkers, kerkrentmeesters en gemeenten met het nodige kapitaal.

En de pioniers: als de vissers gaan zij uit, want het is de zee die hen trekt (zie ook www.lerenpionieren.nl/ophoopvanzegen).

— Marius van Duijn, predikant pioniersplek de Haven-Utrecht

GZB-dag: 'Het Evangelie voor iedereen'

Het thema 'Het Evangelie voor iedereen' stond op 11 maart centraal op de jaarlijkse dag van de GZB (Gereformeerde Zendingsbond) in de Midden Nederland Hallen in Barneveld. Het was een dag van gebed, terugzien van vrienden, zingen en danken. De gelijkenis van de verloren zoon was de leidraad door de dag. Het raakte me: de gelijkenis legt het hart van de Vader open, zo ruim dat we er allemaal in kunnen. God wil ons laten delen in Zijn goedheid. De verloren zoon onderhandelt over een plekje van een slaaf, en denkt zijn berouw te moeten bewijzen, maar hij krijgt een feestkleed en over het verleden wordt niet gepraat.

Zoals de vader wachtte op de terugkeer van de verloren zoon, naar buiten ging om de oudste zoon op te zoeken en te smeken binnen te komen, zo bedrijven we zending. Zo gunnen we een ander het goede van God te mogen genieten, vaste

grond onder de voeten en verlost te worden van de kramp het zelf te moeten maken.
Dan is er herkenning in een pastor uit Kosovo en uit Uzbekistan, die op een knelpunt in hun leven tot bezinning kwamen en de liefde van God mochten vinden. Ondanks discriminatie en tegenwerking door een moslimmeerderheid, verbreiden ze nu het Woord van die God. Zij bemoedigen ons: de God die in hun land wonderen doet zal dat toch ook zeker in Nederland willen doen.
Dat appèl kwam ook vanuit Rostock in het voormalige communistische Oost-Duitsland. Het echtpaar Van Dijk heeft zich daar gevestigd. Zij proberen hun netwerk op te bouwen, verbinding te zoeken met mensen, die leven in veel armoede, drankproblemen en eenzaamheid. God is voor de meeste mensen daar alleen maar een woord dat ze geen plaats kunnen geven in hun leven. En terwijl ze biddend hun weg gaan, zien ze gebeuren dat onafhankelijk van elkaar vier mensen uit één gezin geïnteresseerd raken in God. — *Nico van Steensel, oud-zendingswerker GZB in Angola, lector Hoornbeeck College*

Stefan Paas: 'Houd de vreugde erin'

'Het kan geen goed boek zijn', zo introduceerde prof. dr. Stefan Paas zijn boek *Vreemdelingen en priesters* op een gezamenlijke gemeenteavond in Rijnsburg op 29 maart, 'als ik er twee of drie maal per week over mag spreken in alle hoeken van kerkelijk Nederland.'
Maar Stefan Paas wil graag kerkmensen helpen vrolijk en trots te zijn op hun kerk, te genieten van het christenzijn, lol te hebben in eigenwijs te zijn, met weinigen te zijn en betekenis te hebben. Hij weet dat we ons afvragen hoe het toch komt dat we zo seculier geworden zijn.
In tijden waarin het christendom de cultuur niet mee heeft, zo laat onderzoek zien, is maximaal tien procent van de bevolking christen. Natuurlijk is er een tijd geweest waarin honderd procent van de Europeanen gedoopt werd, maar ook Calvijn spreekt in zijn *Institutie* over het zaad van de religie dat misschien maar bij één op de duizend ontkiemt. Stefan Paas vroeg ons of we wel in de meest christelijke plaats van Nederland zouden willen wonen en herinnerde er aan dat we het zout mogen zijn. Als zending instrumenteel wordt gemaakt tot kerkgroei, wat gebeurt er dan als de kerk niet groeit? Houd de vreugde erin, in zending, omdat het op zichzelf goed is. Verheug je, net als in Lukas 15, over die ene persoon, en word nooit moe het goede te doen. Als je je kinderen over de Heer vertelt en wanneer zij later zeggen 'voor ons is het niet', dan nog was dat spreken over Jezus goed in zichzelf. We moeten missionair werk meer als kunst zien, niet als werk, en ons niet steeds afvragen wat het waard is. Helaas begaf mijn pen het, en de pen van mijn naaste buur ook, lang voordat Stefan Paas uitgesproken was en de discussie op gang

kwam. Maar verrassend was het verhaal, levendig de interactie tussen hem en degenen die vragen stelden. En natuurlijk sprak hij ook over wat hij geschreven had en wat nog eens gelezen kan worden in *Vreemdelingen en priesters. Christelijke missie in een postchristelijke omgeving* (Boekencentrum, ISBN 9789023970446; zie ook de recensie in *TussenRuimte* 2016 | 1). *— Piet Both, gemeentelid PKN Rijnsburg*

Raadsvergadering NZR: kerk en samenleving in China

De raadsvergadering van de Nederlandse Zendingsraad werd op vrijdag 7 april gehouden. Voor de pauze vond het huishoudelijke gedeelte plaats. De aanwezige leden gaven hun goedkeuring aan het Beleidsplan 2017 en een positief advies over de jaarrekening van 2016. Daarnaast werd Praxedis Bouwman benoemd als nieuw bestuurslid. Willem van 't Spijker, aftredend bestuurslid, zal nog enige tijd meelopen als adviseur. Chris Maas is secretaris geworden. Er blijft nog wel een vacature binnen het bestuur.
In het tweede gedeelte wierpen Kathleen Ferrier en Tjeerd de Boer hun licht op het thema 'Kerk en samenleving in China: één land, twee systemen'. Kathleen Ferrier wees op het bijzondere historische moment dat tegelijkertijd met het moment van spreken plaatsvond: een eerste ontmoeting tussen de presidenten Xi Jinping en Trump. China is op weg een wereldmacht te worden waarvoor de ogen niet meer gesloten kunnen blijven. De Boer benoemde dat er in China sprake is van een grote verwevenheid tussen kerk en staat. De situatie van nu is dat er geregistreerde en niet-geregistreerde kerken bestaan. De vraag daarbij is hoe die kerken zich tot de overheid en tot elkaar moeten verhouden. Ook levert het spanning op dat de overheid bepaalt wat een goede kerk is. Na beide bijdragen vond een interessant nagesprek plaats.
— Elselijn Wajer-Hoogendam, medewerker NZR

Midden-Oostenberaad: Syria Cross

Op dinsdag 11 april vond het zesde Midden-Oostenberaad plaats, een initiatief van de Nederlandse Zendingsraad in samenwerking met Prisma en MissieNederland (bij de start in 2013 nog EA-EZA). Gastspreekster was Sandra Korteweg van Syriac Cross in Nederland. Syriac Cross is opgericht in 2013 vanwege de enorme behoefte aan humanitaire hulp in het door burgeroorlog verscheurde Syrië. Inmiddels werkt de organisatie ook in Libanon, Irak en Turkije en heeft al duizenden gezinnen kunnen helpen. Uitgangspunt is mensen helpen in hun eigen land. Hiermee hopen ze te voorkomen dat mensen vluchten en zo huis en haard verlaten. Terugkomen na

vertrek is heel ingewikkeld. Sandra Korteweg was in december nog in de regio van Ninevé. Ze beschreef hoe gecompliceerd de situatie is. In Syrië leven veel verschillende bevolkingsgroepen en er strijden veel verschillende groeperingen. Het is onmogelijk om een onderscheid te maken in wie 'de goeden' en wie 'de slechten' zijn. Ook stond zij stil bij het gebied Rojavè in het noorden van Syrië en Irak, een autonome regio waar verschillende etnische groepen vreedzaam samen leven.
Wat betreft Syrië is het hard nodig dat de grenzen worden geopend om zo hulpverlening en wederopbouw mogelijk te maken. — *Elselijn Wajer-Hoogendam, medewerker NZR*

Symposium 'Een ander evangelie?'

Dr. Gert-Jan Roest – tot voor kort verbonden aan Via Nova in Amsterdam en in juli 2016 gepromoveerd op een systematisch-theologische studie getiteld *The Gospel in the Western context* – ontwikkelde een contextualisatiemodel voor de missionaire praktijk. Aan de bespreking van zijn uitdagende model werd een symposium gewijd. Roest constateerde dat de klassieke verwoording van wat evangelie is in de huidige context niet meer volstaat. In zijn missionaire praktijkervaring kwam hij keer op keer een gevoel van vervreemding tegen. Hij ging derhalve op zoek naar verbreding én een nieuwe verankering in het formuleren van wat evangelie is. Voor het symposium was veel belangstelling. Ruim tachtig mensen, onder wie veel studenten, waren op 12 mei in de aula van de Theologische Universiteit van Apeldoorn aanwezig.
Er was veel lof voor zijn bewogen pleidooi, maar er waren ook vragen. Zo plaatste dr. Michael Mulder kritische kanttekeningen bij de door Roest beoogde verbreding van het heil (van evangelie als individuele verlossing naar het levensverhaal van Jezus, zoals vastgelegd in de vier evangeliën). Mulder vroeg zich af of Roest wel voldoende aandacht had voor de eschatologische dimensie van de evangeliën, die Jezus vooral schetsen als de persoon in wie het Koninkrijk verlossend doorbrak. Liet hij theologisch niet te veel ruimte om Jezus te beschouwen als een voorbeeldfiguur?
Ondergetekende ging in zijn bijdrage vooral in op Roests zoektocht naar 'contouren van bevrijding' in de wereld en vergeleek diens benadering met het missiologisch debat over het onderscheiden van de Geest in de bredere oecumene. Met lichte verwondering constateerde hij dat de missiologische zoektocht van Roest, docent aan de vrijgemaakte theologische opleiding te Kampen, leidde tot een theologisch taalgebruik dat op meerdere punten verrassend dicht aanligt tegen het oecumenisch jargon in zendingsverklaringen van de Wereldraad van Kerken.
De bijdragen aan het symposium zullen in uitgewerkte vorm verschijnen in een van de komende nummers van de Apeldoornse Studiën (2018/1). — *Gert Noort*

Film

Roberto Andò
Le Confessioni
2016

‘Een stilte die de macht stoort’

‘Er is weinig menselijks aan mijn vak’, bekent Daniel Rochè, directeur van het Internationaal Monetair Fonds (IMF), in *Le Confessioni* (2016). In deze merkwaardige speelfilm komen de Ministers van Financiën van de G8 bijeen in een luxe hotel aan de Duitse kust. Naast deze machtige leiders zijn er nog drie gasten op uitnodiging: een schrijfster, een zanger en een monnik. Met name de komst van de kartuizer monnik Roberto Salus – even charismatisch en onberispelijk als zijn witte pij – zet de wereldleiders voor het blok.
Het zou kunnen doorgaan voor een moderne gelijkenis: een religieuze leider, die ook nog eens de gelofte van stilzwijgen heeft afgelegd, te midden van de belangrijkste boekhouders van de wereld. In gesprek met IMF-directeur Roché legt de monnik dan ook uit dat Jezus van toeval houdt.
Le Confessioni is opgezet als een thriller. Nadat Roché ’s avonds de monnik heeft gevraagd om de biecht af te nemen, wordt hij de volgende ochtend dood aangetroffen. Zelfmoord? Moord? Het antwoord komt in ieder geval niet van de zwijgende monnik, die daarmee een enorme last te dragen heeft.
De film gaat niet over voorbeeldig religieus leiderschap, maar wel over wat goed leiderschap inhoudt. Regisseur Roberto Andò legt in een interview de rol van de monnik uit: ‘Zijn stilzwijgen in deze context staat voor vrijheid, voor verzet. Een stilte die de macht stoort.’

Het is interessant om de film in een gesprekskring te bekijken en door te praten over de vraag of dit soort aspecten van stilte en (ver)draagkracht onze visie op leiderschap kunnen vernieuwen. Als aanzet voor dat gesprek citeer ik graag uit het juryrapport van Oecumenische Filmprijs, een prijs die *Le Confessioni* toegewezen kreeg tijdens het Tsjechische Karlovy Vary Film Festival. De film roept volgens de jury op ‘om te breken met pragmatisch cynisme en de controle in machtsbesluitvorming’ en stelt daar tegenover ‘bewustwording en terugkeer van essentiële principes van het christendom’.

— Joël Friso, theoloog en initiatiefnemer van Het Filmgesprek – www.hetfilmgesprek.nl

Muziek

Een gat in het titelblad

In tijden van politieke onrust en gebrek aan leiderschap, kan muziek een bijzondere rol hebben. Klaagliederen, strijdmarsen of een gebed om vrede. Veel componisten zijn geïnspireerd op momenten dat je dat het minst zou verwachten. Te midden van de Coalitieoorlogen tussen Napoleon Bonaparte en de andere Europese mogendheden in, schreef Ludwig von Beethoven in 1804 zijn befaamde derde Symfonie 'Eroïca'. Beethoven droeg deze symfonie in eerste instantie op aan Napoleon, totdat deze laatstgenoemde zichzelf tot keizer kroonde ter bevestiging van zijn leiderschap. Beethoven vond dat Napoleon zich aan zijn eerzucht overgaf, en wiste de naam van de Franse veldheer zo krachtig uit, dat er een gat achterbleef op het titelblad van het manuscript.
Er zijn vele andere voorbeelden te noemen van de invloed van oorlog en geweld op muziek. Van de Russische componist Shostakovich zijn er zelfs twee symfonieën te noemen: zijn zevende, 'Leningrad', was een persoonlijke uiting van vaderlandsliefde tijdens de Duitse omsingeling van die stad in 1941, terwijl in zijn negende nog maar weinig patriottistische gevoelens overbleven, kort na de val van de bom op Hirosjima in 1945.

Persoonlijk voel ik mij verbonden met een oorlogswerk van de hand van de Nederlandse componist Hendrik Andriessen, de vader van de nog actieve componist Louis Andriessen. Op Sacramentsdag in 1918 voltooide hij het orgelwerk 'Fête-Dieu', terwijl de Eerste Wereldoorlog nog aan de gang was. Bijzonder is dat het stuk feestelijk noch dieptriest is. Andriessen schreef er zelf over dat de tegenstelling van de Franse kathedralen in nood en het vieren van Sacramentsdag hem ertoe bracht het werk te schrijven. Het maakt het tot een dramatisch-smekend stuk, waarin in de majeure finale toch ook de doodsklokken te horen zijn. Muziek kan zo een bijzondere reflectie van de politieke situatie zijn, waarin de componist zelf een zekere vorm van leiderschap bezigt die eeuwen later nog ware het een watermerk te herkennen is.

— Iddo van der Giessen, student Orgel aan het Koninklijk Conservatorium in Den Haag en BA Liberal Arts & Sciences (World Politics) – www.iddovandergiessen.nl

Fête-Dieu in Combrit, Bretagne, 1920

'Fête-Dieu' beluisteren? Andriessen/De Klerkfestival, dinsdag 26 september om 20.15 uur, Grote of Sint Bavokerk in Haarlem (stadsconcert door Jos van der Kooy en drie orgelstudenten)

Boeken

Gerrit Noort, Kyriaki Avtzi, Stefan Paas (red.), *Sharing Good News: Handbook on Evangelism in Europe*, World Council of Churches, 2017, 366 bladzijden, $ 36,55

Zonder enige twijfel kunnen we concluderen dat evangelisatie weer helemaal terug is op de agenda van de Wereldraad van Kerken. Sinds 1982 was er geen rapport meer verschenen, maar na het goed ontvangen 'Together Towards Life' (Busan, 2013) is er dus nu ook een nieuw handboek, specifiek voor Europa. Misschien wel het continent dat evangelisatie het hardst nodig heeft.

Het verlangen om een handboek te ontwikkelen over evangelisatie in Europa ontstond tijdens de voorbereiding van het rapport. Nu is dat er dus, dankzij het werk van Gerrit Noort, Kyriaki Avtzi en Stefan Paas, de redacteurs. Het boek biedt een overzicht van 'best practices' en uitdagingen voor evangelisatie. Als amateur-theoloog en zendingswerker in Praag val ik precies in de doelgroep van dit boek. En zo heb ik het dan ook gelezen. Het is een prettig samengesteld boek, met een heldere structuur en samenhang tussen de verschillende bijdrages. Hoewel maar liefst vijftien verschillende mensen een bijdrage leverden, vormt het boek qua taal en stijl

Tips van de Redactie

Boeken

- Peter-Ben Smit (red.), *Moedig leiderschap. Mystiek en politiek bij Dag Hammarskjöld*, Amersfoort/Sliedrecht: Oud-Katholiek Boekhuis/Merweboek, 2017
  Naast de lezing van K.G. Hammar en het co-referaat van Carola Schouten bevat de bundel ook een inleiding op de persoon en het werk van Hammarskjöld door Joris Vercammen en de eerste Nederlandse vertaling van meditaties van K.G. Hammar bij teksten uit Hammarskjölds *Merkstenen*, geschreven voor het Hammarskjöldpad in het noorden van Noorwegen. De vertaling is van de hand van Paula Dubbink.
- Stefan Paas, *Vreemdelingen en priesters. Christelijke missie in een postchristelijke omgeving*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2015
  Een toegankelijk boek dat de positie van de kerk in een postchristelijke omgeving schetst en waarin tegelijkertijd visie en inspiratie geboden wordt aan christenen die missionair willen staan in een gesecularisseerde samenleving.
- S. Alexander Haslam, Stephen D. Reicher and Michael J. Platow, *The new psychology of leadership: Identity, influence and power,* Psychology Press, 2010
  Een handboek over leiderschap waarin leiderschap, invloed en macht geïnterpreteerd worden als groepsprocessen, waarbij het de taak van de leider is om een gevoel van gedeelde identiteit te creëren.

duidelijk één geheel en dat is een compliment waard.
Het hart van het boek bestaat uit acht casestudies van evangelisatie in Europa. Elk hiervan is het op zich al waard om zelfstandig gelezen te worden, vanwege de verfrissende ideeën en onderliggende drijfveren. Persoonlijk ben ik geïnspireerd door de gemeenschap van Sant'Egido in Rome, een biddende gemeenschap die aanwezig wil zijn in de marge van de maatschappij. Vanuit een nederige en kwetsbare houding bouwen ze aan relaties met de mensen om hen heen. Het Evangelie wordt vooraleerst zichtbaar in hun houding. De vier toegevoegde reflecties dagen uit om verder door te denken over verbindende thema's zoals spiritualiteit en methodiek.
Het boek slaagt in mijn ogen dus in de opzet om een overzicht te bieden van wat er speelt en in de theologische reflectie daarop. Het is echter jammer dat, afgezien van de bijdragen uit de Orthodoxe kerk, het boek niet oostelijker lijkt te komen dan de lijn Rome-Stockholm. Dat doet geen recht aan het huidige Europa. Daarnaast gaan de schrijvers in kritische reflectie op de toekomst in mijn ogen niet ver genoeg. Evangelisatie onder en door 'Millenials', de generatie die de komende jaren de samenleving (en ook de kerk) gaat vullen, wordt bijvoorbeeld niet behandeld.

Tips van de Redactie

Boeken

- Joke van Saane, *Geloofwaardig leiderschap*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2012
  Een vlot te lezen boek waarin naar wederzijdse verrijking wordt gezocht tussen religie en het bedrijfsleven op het gebied van leiderschap. Wat kan een manager leren van geloof en spiritualiteit? Met welke leiderschapsstijlen kan een kerkelijk werker zijn voordeel doen?
- Justin A. Ramirez (ed.*), Public leadership: social justice, equality, and empowerment,* New York: Nova Science, 2011
  Dit boek presenteert actuele studies uit het onderzoek naar publiek leiderschap in verschillende domeinen, zoals politie, publieke sector, (levensbeschouwelijke) gezondheidszorg, onderwijs.
- Kent J. Kille (red.), *The UN Secretary-General and Moral Authority: Ethics and Religion in International Leadership,* Washington: Georgetown University Press, 2007
  Een schets van alle Secretarissen-Generaal van de Verenigde Naties, van Trygve Lie tot Kofi Annan, waarbij de aandacht vooral uitgaat naar hun moreel kompas en hoe dat tot uiting komt in hun handelen in mondiale crises.
- Sophie Vliet en Gerda van Dijk (red.), *Publiek leiderschap,* Den Haag: Boom/Lemma Uitgevers, 2015
  Een mooie bundel waarin vraagstukken rondom publiek leiderschap in kaart worden gebracht, met daarbij veel aandacht voor dieperliggende waarden.

Kortom, dit boek is het waard om gelezen te worden, maar het verdient ook een vervolg. Met meer aandacht voor ervaringen uit Centraal- en Oost-Europa en met oog voor komende generaties. — *Leendert Wolters, uitgezonden naar Tsjechië door de GZB, in Praag werkzaam bij de Evangelische Alliantie en als kerkplanter actief bij Network Praha*

Gert-Jan Roest, *The Gospel in the Western context. A missiological reading of Christology in dialogue with Hendrikus Berkhof and Colin Gunton*, Vrije Universiteit Amsterdam, 2017 (dissertatie)

Roest, van 2002 tot 2017 missionair pionier in Amsterdam, stelde vast dat het traditionele gereformeerde spreken over het evangelie niet langer toereikend is in het missionaire gesprek met mensen in een seculiere context. Zo constateerde hij dat het spreken over het verlossende bloed van Christus slechts tot vervreemding leidt. Deze ervaring leidde tot Roests zoektocht naar mogelijkheden om het verhaal van Jezus anders te vertellen, zodat de gesprekspartners kunnen ervaren dat het iets te maken heeft met hun verlangen, hun vragen en hun manier van denken. Hij zoekt in zijn dissertatie naar gestalten van een contemporain en contextueel evangelie, zonder los te laten dat het in missionair werk erom gaat mensen uit te dagen tot heroriëntatie in het licht van Christus.

Met Leslie Newbigin wil hij het waarachtige en goede in de westerse cultuur erkennen, maar tegelijkertijd ook de verblindende illusies van onze cultuur ter discussie stellen. Voor Roest gaat contextualisatie verder dan het ontwikkelen van nieuwe presentatievormen ('re-packaging'). Het gaat ook om de totstandkoming van een nieuw (contextueel) verstaan van het evangelie zelf.

De delen I en II brengen in kaart hoe de theologen Berkhof en Gunton de westerse context analyseren en welke christologie zij in relatie daartoe ontwikkelden. Roest beoogt daarmee de vragen uit de missionaire praktijk te relateren aan de systematische theologie.

In het derde en laatste deel van de studie stelt hij een nieuwe methode voor om de westerse context missionair te duiden in het licht van het evangelie. Hij doet dit door voort te bouwen op de sterktes en zwaktes in de benaderingen van Berkhof en Gunton. Roest stelt voor om in de zoektocht naar een contextueel evangelie te werken met drie 'lenzen', namelijk *worship* ('What is the worship and meta-narrative in this context?'), *salvation* ('What kind of salvation is needed and visible in this context?') en *life-style* ('What life-style is visible in this context?'). De drie lenzen zijn geen toevallige keuzes. Roest verbindt deze namelijk aan wat voor hem het DNA van het evangelie is: het eren van de Schepper, de belofte van heil en het volgen van de gekruisigde.

Deze studie is meer dan een academisch onderzoek. Het vormt tevens een gepassioneerd pleidooi voor een contextueel verstaan van het evangelie en de urgentie van hernieuwde contextualisatie. — *Gert Noort*

Laura Dijkhuizen en Henk Bakker (red.), *Typisch evangelisch. Een stroming in perspectief,* Amsterdam: Ark Media, 2017, 295 bladzijden, € 27,95

Dit mooi vormgegeven boek biedt een overzicht van zeventig jaar evangelische beweging in Nederland. Een grote groep auteurs belicht, ieder vanuit hun eigen achtergrond, een bepaald aspect. In het eerste deel is er aandacht voor ontstaan en ontwikkeling na de Tweede Wereldoorlog: conferenties en festivals, organisaties, bijbelscholen, kerken en gemeenten. Het intermezzo daarna gaat over kunst en muziek binnen de evangelische beweging. Het tweede deel behandelt een aantal onderwerpen systematisch: thema's als zending, Israël, jongeren, leiderschap en de plaats van de vrouw. Tussendoor staan 'portretjes' van mensen die een belangrijke rol spelen of gespeeld hebben in de evangelische beweging, zoals Sidney Wilson, Henk Binnendijk, Orlando Bottenbley, Elly en Rikkert.
Het boek is enerzijds een feest van herkenning – vanwege de veelheid aan thema's ook voor veel mensen van buiten de evangelische beweging, anderzijds is er ook veel nieuwe informatie in te vinden en/of helpt het om zaken in een breder kader te kunnen zien. Interessant vond ik vooral het tweede deel, dat een beeld geeft van (ontwikkelingen in) het denken binnen de evangelische beweging. Een register ontbreekt, maar nuttig zijn de verwijzingen naar andere boeken en onderzoeken. — *Foka van de Beek*

Agenda

10 t/m 12 juli
Summerschool: Geloof maakt de mens!

Bijzondere Summerschool voor predikanten, georganiseerd door de PThU in het kader van de PAO en Permanente Educatie van de Protestantse Kerk, met het thema 'Geloof maakt de mens! Ontmoeting of confrontatie met Maarten Luther'. Lezingen, workshops, gesprekken en inleidingen over de betekenis, de schoonheid en de spiritualiteit van Maarten Luther en zijn nalatenschap. U hoeft geen kenner te zijn. Elke theoloog kan zich in dit gesprek mengen.
Kosten: gratis voor predikanten in het aangestuurde deel van de PE; deelname inclusief accommodatie voor anderen: € 270.
Locatie: St. Dominicanenklooster Huissen.

Individuele stilteretraites

Retraite op maat. Je krijgt bijbelgedeelten en andere suggesties aangereikt en eenmaal per dag heb je een ontmoeting met een begeleider van ongeveer een uur. Gemeenschap De Hooge Berkt in Bergeijk reserveert vier plaatsen in hun centrum speciaal voor mensen die cross-cultureel werk doen. Er zijn dit jaar nog twee periodes voorzien (aanmelden twee weken van tevoren): 21 augustus tot 1 september en 23 oktober tot 3 november. Kosten: € 35 per persoon per dag voor een 1-persoonskamer volpension en € 25 per persoon per dag voor de begeleiding. Duur naar keuze 2-6 dagen. Informatie en opgeven: annieke.vandijk@interserve.nl

Vanaf 7 september
'Christendom en antisemitisme'

Van 7 september tot en met 6 januari 2018 presenteert Museum Sjoel Elburg een spraakmakende tentoonstelling over de complexe dynamiek tussen christendom en antisemitisme. Antisemitisme wordt meestal onmiddellijk gekoppeld aan de moord op zes miljoen joden door de nazi's in de Tweede Wereldoorlog, of aan de huidige uitbarstingen van geweld tegen joden en joodse instellingen door islamitische terroristen.
Minder bekend is de opmerkelijke rol van het christendom met betrekking tot het ontstaan en voortbestaan van het antisemitisme gedurende vele eeuwen. De tentoonstelling laat drie periodes zien waarin zowel de zwarte bladzijden uit de geschiedenis getoond worden als ook de positieve ontwikkelingen: het jodendom en christendom in de eerste eeuwen, de Reformaties en visies op joden in de 16e en 18e eeuw en christendom en modern antisemitisme.

9-10 september
Kerkproeverij

Kerkproeverij is de Nederlandse versie van 'Back to Church Sunday' uit Engeland. De bedoeling is om iemand uit te nodigen om mee te gaan naar de kerk en het geloof te 'proeven'. Want waarom zou je datgene wat voor jou waardevol is alleen voor jezelf houden? Locaties door het hele land.
www.met-andere-ogen.nl/kerkproeverij/ en facebook.com/kerkproeverij2017/

17-22 september
Holland Debriefing Week

De Holland Debriefing Week is een week voor christelijke werkers die God dienen of gediend hebben in een cross-culturele situatie. De week is gebaseerd op het debriefing-model 'The Exchange at the Cros', ontwikkeld door Le Rucher Ministries. De debriefing wordt geboden door werkers die zich kunnen verplaatsen in cross-culturele ervaringen en die werken vanuit een christelijke, op de Bijbel gebaseerde visie met ruimte voor gebed en persoonlijke verwerking. Thema's zoals conflict, omgaan met kritiek, crisis, transitie, omgaan met stress, onrecht en vergeving komen aan de orde. Naast de voordelen van een groep waarin je ervaringen met elkaar kunt delen, zijn er een-op-eengesprekken met een debriefer en momenten voor persoonlijke bezinning. Kosten all-in: € 425 euro; € 800 voor echtparen. Locatie: Landgoed Pauwenhof, Voorthuizen.
Aanmelden: hdw@lerucher.org; membercare.nl/agenda/293/holland-debriefing-week

28-30 september
Retraite Missionaire spiritualiteit

Veel komt er op werkers in Gods wijngaard af. Aan de frontlinie van het Evangelie kan het er heftig aan toegaan. Zo zelfs dat het helder zicht op roeping en uitzending verdwijnt. Deze retraite met bijbelse bezinning, stilte, persoonlijke contemplatie én verbondenheid met anderen kan bemoedigen en nieuwe inzichten geven. Begeleiders: Jan van Doleweerd en Jan Noteboom. Kosten: € 280 / echtpaar € 480. Locatie: Zendingsdiaconessenhuis Bethanië in Amerongen. Opgeven via retraitemsp@solcon.nl

Zie voor de actuele Agenda en meer informatie ook de website van de Nederlandse Zendingsraad: zendingsraad.nl/agenda

TussenRuimte 2017 | 3
Reformatie, zending en oecumene

De Schotse reformator John Knox (1505-1572) tijdens een toespraak voor een neergestoken geestverwant, glas-in-loodraam St. Giles Cathedral, Edinburgh

Dit jaar vieren we 500 jaar Reformatie. Ook in *TussenRuimte* willen we daar aandacht aan schenken, waarbij de nadruk uiteraard zal liggen op zending.
Wat is de impact van de Reformatie op de zending? We zien een groot missionair élan bij protestantse kerken, maar er zijn ook momenten aan te wijzen waarop heel wat vragen rijzen bij hun houding ten opzichte van andere volken (zoals de slavenhandel).
Door de eeuwen heen verspreidde het protestantisme zich over de wereld en daarvan willen we in de komende *TussenRuimte* graag iets laten zien.
Ook is er aandacht voor de verhouding met andere (protestantse) kerken. Na de Reformatie zien we steeds meer nieuwe kerken ontstaan, kerken die ook verder uit elkaar groeien. Al is dat proces nog gaande, we zien ook volop oecumenische toenadering.

TussenRuimte 2017 | 4 (december) verdiept zich in 'Zending en armoede'.

her ademing

tijdschrift voor spiritualiteit en mystiek

- ***Herademing*** *inspireert met aandacht voor hedendaagse spirituele stromingen en oog voor bronnen uit het rijke verleden*
- ***Herademing*** *biedt praktisch materiaal voor eigen spiritualiteit*
- *In ieder nummer een interview met een inspirerende persoonlijkheid, boek- en cd-besprekingen en kort nieuws*
- *Website herademing.nl met previews en archief*

Word NU abonnee en profiteer van een aantrekkelijke korting:

- Een jaarabonnement (4 nummers) kost € 39,85.Wordt u **NU** lid, dan ontvangt u het eerste nummer **GRATIS**
- Voor een proefabonnement (2 nummers) betaalt u slechts € 15,00
- U kunt ook een proefabonnement **CADEAU** geven
- Mail naar abonnementen@kok.nl

Genoemde prijzen en aanbiedingen geldig in Nederland t/m 31 december 2017

kok.nl

uitgeverij KOK

herademing.nl

Wat is de toekomst van het geloof en welke rol speelt de kerk daarin? De auteurs zoeken naar het antwoord op deze vragen. Voor Stephan is er vooral toekomst voor de twijfel. Mirjam pleit voor een 'vloeibare kerk', die daar is waar mensen elkaar ontmoeten.

€ 12,50 | **paperback | 80 blz.**

Hoop voor de kerk, dat is wat we nodig hebben! Henk Stoorvogel onderzoekt hoe de kerk van Jezus Christus in de komende vijftien jaar aan impact kan winnen om het evangelie met kracht uit te dragen, juist in deze snel veranderende 21e eeuw.

€ 15,99 | **paperback | 160 blz.**

KOK

8 713791 906872

www.kok.nl